

QAACCESSA HUJIILEE SHEEK BAKRII SAPHALOO

GODINA HARARGEE BAHAA

AANAA GOOROO GUUTUU

ABDULAZIIZ HABIIBEE ABDULLEE

WARAQAA QORANNOO DIGRII LAMMAFFAA (MA)

GAMISAAN GUUTTACHUUF QOPHAA'E, MUUMMEE

AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOOKLOORIIF

DHIHAATE

YUNUVERSITII FINFINNEE KOOLLEJJII NAMOOMAA,

QO'ANNOO AFAANIIFI JOORNAALIZIMIIFI

QUNNAMTIITTI MUUMMEE AFAAN OROMOO,

OGBARRUUF FOOKLOORII

HAGAYYA, 2016

FINFINNEE

QAACCESSA HUJIILEE SHEEK BAKRII SAPHALOO

GODINA HARARGEE BAHAA

AANAA GOOROO GUUTUU

ABDULAZIIZ HABIIBEE ABDULLEE

WARAQAA QORANNOO DIGRII LAMMAFFAA (MA)

**GAMISAAN GUUTTACHUUF QOPHAA'E, MUUMMEE AFAAN
OROMOO, OGBARRUUF FOOKLOORIIF DHIHAATE**

**YUNUARSITII FINFINNEE KOOLLEJJII NAMOOMAA,
QO'ANNOO AFAANIIFI JOORNAALIZIMIIFI QUNNAMTIITTI
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOOKLOORII**

HAGAYYA, 2016

FINFINNEE

Yuunvarsitiitii Addis Ababa

Waraqaa Qorannoo Ulaagaa Digrii Lammaffaa (M A) Afaan Oromoofi Ogbarruu
Guuttachuuf Abdulaziiz Habiibee Abdulle Mata- duree' Qaaccessa Hujiilee Sheek
Bakrii Saphaloo' sadarkaa ulaagaa Yuunivarsiitiin kaa'e guuteera.

Koree Qormaataa

Qoraa Alaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Qoraa Keessaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Gorsaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Itti gaafatamaa muummee/walitti qabaa digirii lammaffaa (MA)

Axereeraa

Qorannoon kun mata duree 'Qaaccessa hujiilee Sheek Bakrii Saphaloo'irratti kan adeemsifame yommuu ta'u, inniis boqonnaa shan qabatee kan dhihaateedha. Boqonnaa tokko keessatti seen duuba qorannichaatiin walqabatee seen duubni Sheek Bakrii Saphaloo ballinaan kaafameera. Fakkeenyaaf, hidda latiinsa Sheek Bakrii, namoota inni irraa barateefi iddoowwan inni itti barate baraa wajjiin ibsamaniiru. Kaayyoon qorannoo kanaas hujiilee Sheek Bakrii qaaccessuudha. Kaayyoon gooreen, hujiilee Sheek Bakriin gama: Og-barruu Oromootiin, gama hawaasummaatiin, gama warraaqsa siyaasaatiin, gama kalaqa qubee Afaan Oromootiin, gama aadaafi aartii ummachaatiiniifi kallattiwwan garagaraatiin godhe maal fakkaata kan jedhuufi Afaan Oromoo barreessuuf haalli inni itti fayyadamaa ture akkami kan jedhu ibsameera. Qorannoon kun hujiileen Sheek Bakriin yeroo sanitti hojjate kanneen birootiis ballinaan ibseera. Hujiileen kuniis, eessatti, akkamittiifi yoom akka hojjatamaniis ballinaan ibsamaniiru. Barbaachisummaan qorannoo kanaa, dhaloota ammaafi isa dhufuufiis bu'aa guddaa qabuufi qorattoota birootiifis ka'uumsa ta'uusaa ibsameera. Qorannoon tokko yommuu geggeeffamu bu'aan isaa hawaasa fayyada. Kanaaf, qorannoo kanarraa: barataan, barsiisaan, dhaabbanni qorannoo gaggeessuu barbaaduufi namaoonni dhunfaatiis irraa fayyadamuu ni danda'u. Daangaan qorannichaatiis, gama qabbiyyeetiin walaloo, darassiifi oduu durii irratti yommuu ta'u, iddoon qorannichi ittigaggeeffamees, Harargee bahaa Aanaa Gooroo Guutuuti. Boqonnaa lama jalatti, barruuwwan dhimmootaqorannoo kanaa wajji walqabtaniifi kanneen kallattiin walitti dhufan ballinaan dhihaataniiru. Kuniis maalummaafi akkaataa hujiileen Sheek Bakrii itti hojjataman irratti kan xiyyeeffateedha. Boqonnaa sadii jalatti, malli qorannoon kanaaf dhimma itti bahame mala qo'annoofi qorannoo seenaawaati. Maddi ragaaleetiis, maanguddoo, barsiisoota, hojjattoota, iddoolee seenaa Sheek Bakriitiifi ragaalee barreeffamaati. Malli iddattoon ittiin filatamees, mala iddattoo kaayyeeffataati. Qoratiichi kana kan filateefiis, kallattiin namoota raga gahaa irraa argaachuu danda'u irratti waan xiyyeeffateefi. Meeshaalee funaansa raga kanneen akka af-gaaffii, xiyyeeffannoo marii garee, daawwiifi sakatta'a barruutti. Boqonnaa afur jalatti malleen qorannoo armaan oliifi meeshaalee funaansa raga gargaaramuun odeeffannoowwan funaanaman mata dureewwan garagaraatti qooduun qaaceffamanii dhihaataaniiru. Garuu, akka qaaccessaaf tolutti mata dureewwan wal fakkaatan walitti qabuun iddoo tokkotti qaacceeffamaniru. Ragaaleen af-gaaffii, xiyyeeffannaa marii gareefi daawwiidhaan funaanaman jala jiran: Kalaqa Qubee Shaaldaa, Odaa Sheek Bakrii, tartiiba Qubee Shaaldaa, haala itti fayyadama qqubee Shaaldaa, jechootaafi Qubeen Ajam wal duraa duubaan qaacceeffamaniiru. Kanneen sakatta'a barruutiin funaanaman irra baayyeen isaanii walaloodha. Kuniis, gara Afaan Oromooti eega hiikaman booda, akkaataa qaabiyyee isaanitiin wal duraa duubaan qaacceeffamaniiru. Boqonnaa shan jalatti: guduunfaa, argannoofi, yaada furmaataa jira. Guduunfaa jalatti waliigalli qorannichaa boqonnaa tokkoo hanga boqonnaa afuriitti cunfamuun kaayameera. Argannoon qorannichaa lakkoofsaan kaayameera. Dhumarratti qoratiichi yaada furmaataa jechuudhaan yaada mataa isaa kaayuudhaan qorannicha xumure.

Galata

Duraan duurse waaq tokkicha na uumee fayyaa naaf kennee asiin nagehe, akkasumaas, hujiin hojjadhu hunda na gargaaree asiin na gaheef galanni haa ta'u. Itti aansuudhaan, waraqaan kun adeemsa qo'annaafi qorannoo eegee akka galma ga'u beekuumsaafi ugummaa isaanii akkasumaas, yeroo isaanii aarsaag odhanii gorsaafi qajeelfama adda addaatiin nuffiifi dadhabbi tokko malee jalqabaa hamma dhumatti kan na cinaa dhaabbatan gorsaa koo Dr. Xilaahuun Taliilaa guddaan galateeffadha.

Akkasumaas, harmee too Aaadde Faaxumaa Muussaa Yuusuf jalqaba bu'ura barnoota kiyaa ta'uudhaan iddoo haadhaafi abbaas guuttee guyyaa arraa akkaan ga'uuf baayyee kan dhama'aa turteef galanni koo daangaan qabu. Aadde: *Maymuunaa Yuusuf Aliyyii(haadha mana koo) jalqaba irraa hanga arraa maatii qabuudhaaniifi karaa barbaachisaa tahe hundaan sadarkaa tokkoffaa irraa kaastee hanga arraatti osoo hin hifatin yaadaan na deeggaraa diinagdeen na cinaa dhaabachaa asiin na geesseef galanni koo hoonganqabu.*

Qorannoo kiyarrattiin kan na deeggaran ammoo, Oromiyaa Abdulaziiz Habiibee barattuu kutaa 8ffaa miira dorgommii na keessatti uumuudhaan, hamilee cimaan guyyaa kana eeggachaa kan turteef galanni koo guddaadha. Bakka kiyaa kana dabriin ja'aan. Bareento, Lammiifi Galaaneeniis naa jiraadhaan ja'aan. Itti aansuudhaan Kabajamtuu: Dureettii Ismaa'il Aammeemeshaalee deeggarsaa kanneen akka: viidioo kaameeraa, fileeshiifi waraabduu sagalee akkasumaas, kallattiin deeggarsa maallaqaa naa godhuun na bira dhaabachaa waan waan turteef galanni ishii hindhumu. Odeeffannoo koo irratti haala naaf mijjeessuun galama gahiinsa qorannoo kootiif gumaacha hin dagatamne kan naaf godhe Abdii Mahammadsaanii yoomiyyuu hin dagadhu. Ankkasumaas, eessuma kiyaa Yuusuf Aliyyiifi Saadiq Ibroo deeggarsa kallattii naa godhaa turtaniif galanni keessan hindhumu. Obbolaa koo hunda keessattuu Aasiyaa Habiibee yoomiyyuu hin dagadhu. Abdii Habiibee, Abdulmajid (Tolaa) Habiibee, Shaamee Habiibee hundinuu deeggarsa keessaniif uffooy. Abdumaalik Aammad Yuusuf deeggarsa walirraa citin naaf godhuudhaan na cinaa dhaabbateef galanni kee hindagatamu. Barruu kompiyuutaraan Kan nagargaarte Firihiwoot Daanyee niingalateeffadha.

Walumaagalatti, maatii koo hafan hundaafi namoota yaadaafi deeggarsa kallattiin naaf godhan hunda maqaa dhawee fixuu waaniin hin dandeenyeef, waaqni galata keessan isiniif haa deebisuun ja'aan.

Hiika Jechootaa

Jechootaa	Hiika Jechootaa
Caffee gurraatti	maqaa lafaa
Dibeeta	qalama aadaa/kan cilee wahii irraa tolchaniittiin barreessan
Gabbaarii	maqaa safara lafaa
Addeellee	maqaa iddoo/bakkaa
Hoolaa baraaraa	hoolaa wareegaa
Haara	kan hin coomin
A'uu	dhoowwu
Kochoo	meeshaa waraanaa kan aadaa
Dhara	soba
Doowlaa	mootii
Borofa	gos bineens kuruphoo fakkaatu.
Bilee qorofa	hallayyaa
Sigaa	eeggachuu
Azaaba	bala cimaa
Zuqaalaa	tulluu
Dilii	daba
Badaduu	ifaajuu
Gameessa	hayyuu
Jangal	kuffisuu
Jaabbachuu	dhaabbachuu
Guntaa	gabrummaa
Timuu	baayyinaan argamuu
Huxub	dubbachuu
Kolaasuu	sodaachisuu
Jazaa'ir	Aljeeriyaa
Adawwii	diina
Ginbaa	boortaa
Sidaama	Amaara
Bittim	facaasuu
Qolqolee	hiyyeessa
A'araam	hidda latiinsa oromoo
Dhidhimuu	baduu
Simuu	fudhachuu
Shaaldaa	qubee Sheek Bakrii
Falamaa	qolqchuu
Onaa	kan hin yaanne/doofaa
Raabaa Doorii	marsaa bulchiinsa Gadaa
Bortogis	Porchugis/portugaal
Bisidiimo/Bishaan diimo	maqaa magaalaa H/bahaa
Mandab	baabi'eel mandab

Baafata

Qabiyyee	Fuula
Axereeraa	i
Galata	ii
Hiika Jechootaa	iii
Baafata	iv
Baafataa Suuraa	vii
BOQONNAA TOKKO: SEENSA	1
1. Seenduuba Qorannichaa.....	1
1.1. Hidda Latiinsa Sheek Bakrii Saphaloo.....	1
1.1.1. Dagaa Qalloo	2
1.1.2. Sheek Bakrii Saphaloo.....	3
1.1.3. Ibsa Naannoo	6
1.2. Ka'uumsa Qorannichaa	11
1.3. Kaayyoo Qorannichaa	11
1.3.1. Kaayyoo Gooroo.....	11
1.3.2. Kaayyoon Gooreen	11
1.4. Barbaachisummaa Qorannichaa.....	12
1.5. Daangaa Qorannicha	12
1.6. Hanqina Qorannichaa.....	13
BOQONNAA LAMA: SAKATTA'A BARRUU	14
2. Hujiilee Beekamoo Sheek Barii Saphaloo	14
2.1. Karaa Og-barruutiin	14
2.2. Walaloo Sheek Bakrii	15
2.2.1. Wallee Dhaddachoo Garmaam	16

2.2.2. Boruun fe'amee.....	17
2.2.3. Jangal Yoo gootan malee.....	18
2.2.4. Lafaa ka'I Yaa Boruu	21
2.2.5. Giddin Bilisni Siin Sarmu.....	22
2.3. Warraaqsa Siyaasaatiin	22
2.4. Dagaagina karaa Artii Oromootiin	24
2.5. Sirna Barreeffama Sheek Bakrii Saphaloo	24
2.6. Sirna Gadaa Oromoo	25
BOONNAA SADII: MALA QORANNICHAA	27
3.1. Waliigala Mala Qorannichaa.....	27
3.2. Madda Ragaalee	27
3.3. Mala Iddattoon Ittiin Filatamu	28
3.4. Malleen Funaansa Ragaalee	28
3.4.1. Af-gaaffii	28
3.4.2. Xiyyeeffannoo Marii Garee.....	29
3.4.3. Daawwannaa.....	29
3.4.4. Sakatta'a Barruulee.....	30
BQONNAA AFUR: QAACCESSA RAGAALEE	31
4.1. Qaaccesssa Afaa'fii, Marii Gareefi Daawwii	31
4.1.1. Kalaqa Qubee Sheek Bakrii Saphaloo	31
4.1.2. Qubee Shaaldaa	35
4.1.3. Haala itti Fayyada qubee Shaaldaa	37
4.1.4. Jechoota Laafaafi Jabaa	38
4.2. Oduu Durii.....	42

4.2.1. Oduu Durii Tokkoffaa	43
4.2.2. Oduu Durii Lammaffaa.....	43
4.2.3. Oduu durii Sadaffaa.....	44
4.3.Walaloo	45
4.3.1. Walaloo Darassii.....	45
4.3.2. Bulchiinsa Sirna Gadaa Oromoo	49
4.3.3. Barmaatiilee Miidhaa Qaban	51
4.3.4. Gama Warraaqsa Siyaasaatiin	54
4.3.5. Moggaasa Maqaa Haaraya Lafaa fi Magaalota Oromiyaa	59
4.3.6. Dagaagina karaa Artii Oromootiin	63
4.3.7. Afaan Oromoo Gama Miidiyaatiin.....	64
BOQONNAASHAN: CUNFAA, ARGANNOOFI YAADA FURMAATAA	68
5.1. Cunfaa	68
5.2. Argannoo	70
5.3. Yaada Furmaataa/yaboo	72
Wabiilee	73
Dabalee.	74

Baafataa Suuraa

Suuraa 1: Shekri Saphaloo	2
Suuraa 2. Gootuu (Fincaa) Sheek Bakrii	7
Suuraa 3. Odaa Riphee Iddoo jalqaba Sheek Bakriin itti barsiisaa ture.	9
Suuraa 4. Siidaa Sheek Bakrii Saphaloo Ganda Dibayoo.....	10
Suuraa 5. Odaa Sheek Bakrii	34
Suuraa 6. Ligiboo (iddoo mana barnoota 2 ^{ffaa} Sheek Bakrii Sphaloo)	53
Suuraa 7. Kaartaa Oromiyaa kan Sheek Bakrii Saphaloo.....	56

BOQONNAA TOKKO: SEENSA

1. Seenduuba Qorannichaa

Ummanni Oromoo gaafa Afrikaa keessaatti ummata baayyinaan beekamuudha. Ummanni kun : afaan aadaa, seenaa, dudhaa, amantaafi sirna ittiin bulmaata mataa ifii kan qabuudha. Ta,uus, baroota dheeraaf Ummanni Oromoo dhiibbaa gita bittaa nafxanyootaa jala galuun aadaa, afaan, dudhaafi eenyummaa isaa mulqamee ture. Kan biraa hafee, maquma isaatilee himachuu dhoorkamee ture. Haata’u malee, hayyoonni Oromoo kallattiiwwan adda addaatiin mirga ofii deeffachuuf gumaacha gara garaa gochaa akka turan ragaaleen gara garaa ni mullisa. Kallattiiwwan kanneen keessaa og-barruun isa tokkoodha.

Hayyoota Oromoo gama og-barruutiin gumaacha olaanaa godhan baayyeedha. Isaan keessaa: Luba Guddina Tumsaa, Onesmoos Nasiib, Asteer Gannoo, Sheek Bakrii Saphaloo faa yommuu ta’an, karaa warren biyya alaatiirraa ammo Inrikuu Chirullii biyya Faransaayfi Karli Tucheek biyya Jermai faaniis barreeffama Og-barruu Oromoo irratti gumaacha ballaa godhaniiru. Ammaaf, qorataan hujiilee gama og-barruutiin Sheek Bakrii Saphaloo hojjete irratti xiyyeeffachuudhaan mata duree ‘Qaacceessa hujiilee Sheek Bakrii Saphaloo’ jedhu irratti kan xiyyeeffatu yoo ta’u, Sheek Bakriin gama og-barruutiin ummata isaaf maal hojjate kan jedhamu ballinaa ni qaacceeffama. Gama hujii isaatti osoon seenne dura, Sheek Bakriin eenyu kan jedhuufi hidda latiinsa Sheek Bakrii haala itti aanu anaan laaluun gaariidha (Asafaa, 2009).

1.1. Hidda Latiinsa Sheek Bakrii Saphaloo

Hayyoonni gara garaa hidda latiinsa Oromoo irratti barreessanii jiru. Oromo, Booranaafi Baarento dhale. Booranni hangafa yommuu ta’u, haalli qubsuma isaa: kibbaa, giddugaleessaafi lixa Oromiyaatti ballinaan qubatee jira. Baarento ammo, Oromiyaa bahaa yommuu qubatu horteen isaas shan yookiin ilmaan shan akka qabu ragaan ni mirkaneessa. Ammaaf ilmaan Baarentoo shanan keessaa xiyyeeffannaan keenya ‘Qalloo’ dha. (Baxter, 1996: 218).

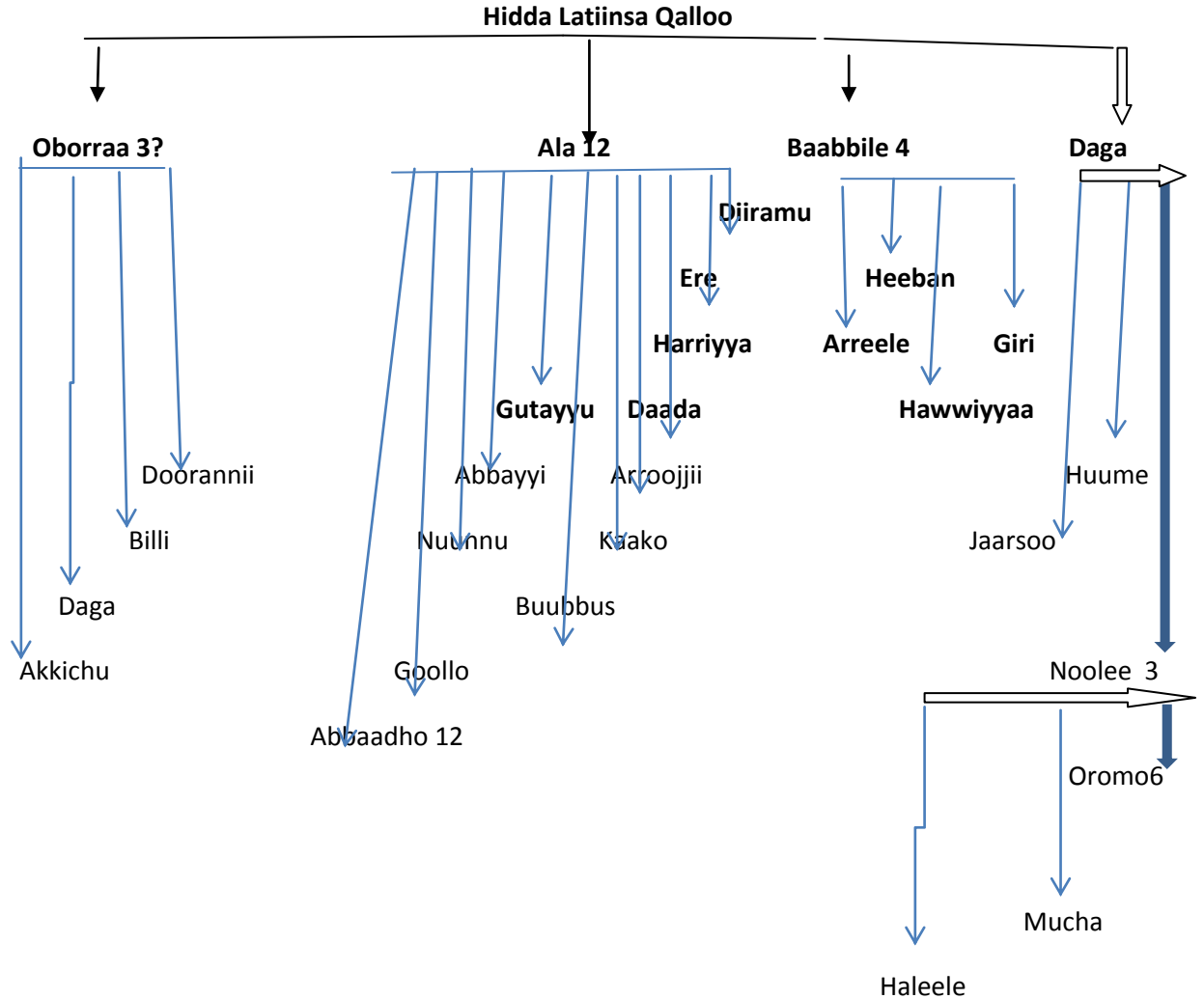
Ilmaan Bareentoo keessaa Harargee Bahaa kan jiru Qallo. Qalloo Bareentoo ammo ilmaan afur qaba. Isaaniis: Afran Qalloo jedhamuun beekamu. Afran Qalloo jechuun: Oborraa, Ala, Dagaafi Baabbile. Akka aaadaa Oromootti, abbaan ilmaan isaa hoggaa miraaza baasu/lafa kennu, akka hangafummaa isaaniitiin ta'a. Kanaaf, Oborraa, Ala, Baabbileefi Dagaas akkuma dhaloota isaaniitti walduraa duubaan miraaza base. Haalli qubsuma isaaniitiis lafaan yommuu laallu, Harargee Bahaa keessatti aanaalee yookiin onoota Gooroo Guutuu, Dadar, Meettaafi gar tokkee Aanaa Malkaa Balloo Ona Oborrichaa jedhamuun beekama. Magaalaa Dirree Dhawaa irraa jalqabee gara kibbaatti hanga Gaara Mullataa Cululitti Ona Alaa jedhamuun beekama. Baabbiltichi ammo magaalaa Baabbilee irraa jalqabuun gama kibba lixaatti Mayyuu Mulluqqee fi Gola Odaatti fullaha jechuudha. Dagichi ammo, magaalaa Harar irraa jalqabee Fadiin sumaaletti dhaabbata. Egaa ilmaan Afaran qalloo haalli qubsuma lafaa isaanii kana yommuu ta'u, gama hidda latiinsa Sheek Bakri Saphalootiin yommuu laallu ilmaan Qalloo keessaa Daga kaasuun dirqama waan ta'eef haala itti aanu kanaan ilaalla.

1.1.1. Daga Qalloo

Daga Qalloo ilmaan sadii qaba. Isaanniis: Huume, Jaarsoofi Noolee dha. Nooleeniis, ilamaan sadii qaba. Isaaniis: Haleele, Muchaafi Oromo. Oromo qaccee sanyii Sheek Bakrii Saphaloo (Abuubakar Usmaan Odaa) ti jechuudha. Egaa gabaabsinee yommuu laallu, Gosti Sheek Bakrii eeny, gaafii jedhuuf deebiin isaa 'Noolee' ta'a. Noolee keessa ammo 'Oromo' jedhama. Hidda latiinsa ilmaan Qalloo haala kanaa gadiitiin kaa'ameera

Suuraa 1: Shekri Saphaloo

Maddi: Seenaa Oromoo Hanga Jaarraa 16^{ffaa} , 1998: 245

1.1.2. Sheek Bakrii Saphaloo

Namooota karaa og-barruu kanaan gumaacha guddaa godhan keessaa Abuubakar Usmaan Odaa (Sheek Bakrii Saphaloo) isa tokko. Sheek Bakriin Godina Harargee Bahaa Aanaa Gooroo Guutuuu bakka ‘Saphalo’ jedhamutti sadaasa 1895 akka lakkoofsa Awroppaatti Abbaa isaanii Obbo Usmaan Odaafi Haadha isaanii Aadde Zeeynabaa Galmoo Wadaay irraa dhalatan. Sheek Bakrii obbolaa dhiiraa shaniifi obbolaa dubartootaa afur akka qaban gaaf-deebiin qorataan ilma isaanii Sheek Mohaammadsiraaj irraa mirkaneesseera. Sheek Bakriin, baruumsa isaa jalqabaa iddoo dhaloota isaa Saphalotti xumure.

Itti fufuudhaaniis, Sheek Bakriin gara Harargee Bahaa Aanaa Meettaa Waaybaritti qajeele. Achittiis Sheek Abdalla irraa barnoota isaa barate. Sheek Abdalla nama Arsii kan sababa barnootaatiif Baale irraa gara Harargee akka dhaqeeffi xiin sammuu Sheek Bakrii qare ta'uu Asafaan kitaaba isaa keessatti kaa'eera. Sheek Abdalla yeroo sanitti ,waa'ee duguuggaa sanyii Minilik Ummata Oromoo Arsii Aanoolee irratti 1886 raawwate Sheek Bakritti himuudhaan haala siyaasa Ormoo sheek Bakriitiif bu'ura akka tahe) irratti ibseera. Sheek Bakrii yeroo sanii eegaleeti yaad- rimeen siyaasaafi barnoota ammayyaa kan sammuu isaa keessatti uumame. (Asafaa, 2009:143).

Bara 1909 tti, Sheek Bakriin barnoota isaa Sheek Abdalla irraa erga fixe booda, gara Caffee Gurraattii qajeele. Caffee Gurraattiin achuma Waaybar bira . Achittiis Sheek Abdallaa Waleensuu irratti barnoota isaa barachuu itti fufe. Achittiis, hanga bara 1915 nitti barnoota isaa hordofaa ture. Sana booda, Yakkaatti deebi'uun Sheek Yuusuf Aadam (Sheek Yuusuf Kurroo) irratti barnoota isaa eegale. Akka Sheek Muhammad Siraaj, (ilmi isaanii), ja'anitti, “ Sheek Bakriin, Sheek Yuusuf Aadam bira hedduu hin turre, garuu karaamaa yookiin eebba irraa fudhate” jedha. Itti fufuudhaan, Sheek Bakriin gara Carcaritti qajeele. Sheek Umar Aliyyee Balballeetti biratti barnoota isaanii haalaan baratan. Sheek Bakriin barsiisoota isaa lamaan, (Sheek Umar Aliyyeefi Sheek Yuusuf Aadam) haalaan waan jaalatuuf, seenaa isaanii barreessee ol kaa'e (Asafaa, 2009: 142).

Karaa barnoota ammayyaa ilaalchisee Sheek Bakriin Yuuniversity 'Al-Azhar Cairo' irraa barnoota isaa karaa barnoota fagootiin akka barate ragaan ni mirkaneessa. Kana malees, yeroo sanitti nama karaa amantiitiin barnoota 'tioloojii, saayinsii, herregaafi filosoofii' fudhachaa akka ture ragaaleen ni addeessa.

Sheek Bakriin bara1927 tti iddoo dhaloota isaa Saphalotti deebi'uun barnoota amantii barsiisuu itti fufe. Barattoota naannoo isaafi kanneen fagoo irraa dhufaniis baayyee hawataa deeme. Iddoolee Sheek Bakriin itti barsiisaa turan: Saphalo, Addeellee, Ligibooo, Koortuu, Dirree Dhawaafi naannoo isii, Qabbanaawaa, Gootaafi kan kana fakkaatan akka tahe ragaalee gara garaa irraa hubachuun danda'ameera.

Yeroo sabummaafi eenyummaa ofii dubbachuun yakka ta'e sanitti Sheek Bakriin hakuuccaa yeroo sanii tiif osoo hin jilbiiffatin Qubee Afaan Oromoo kalaquu jalqabe.

Kana qofaamitii qubee Arabaatiiniis Afaan Oromoo barreessuu itti fufe. Afaan arabaa keessatti qubeen Jechoota Afaan Oromoo ibsitu hundi waan hin jirreef, mallattoo mataa isaatiin moggaasee ‘Afaan AJam’ jechuudhaan Ummata Oromootti haasawuu jalqabe. Aadaafi Afaan Oromoo, safuufi duudhaa, akkasumaas tokkummaafi eenyummaa Ummata Oromoo ittiin lallabuu jalqabe. Sheek Bakriin qubee Afaan Oromoo kanneen ofii moggaaseen kitaaboota gara garaa barreessee akka ture ragaan garagaraa ni dubbata.

Sheek Bakriin niitii sagal qaba. Niitii saglan irraa ilmaan digdamii shan qaba. Maqaan beera isaa : Kadijjaa Wadaay, Jamiila, Jamiilaa guddoo, Moomminaa Alii Arabaa, Faaxumaa Ibroo, Haloo Sa’idoo Faaxumaa Alii, Aashaa HaajiiI, Halima. Haadha mana isaa tan duraa Kadiyyaa Wadaay irraa ilmaan sagal qaba. Dhiira shanii fi dubara afur qabaachuu saa Sheek Mahaamad Sirraaj mirkaneessee jira. Haadha mana isaa lammaffaa, Jamiila irraa ilma dhiiraa tokko qaba. Haadha manaa sadaffaa, Jamiilaa guddoon hin deenyeef jedha. Haadha manaa afraffaa Moomminaa Alii Arabaa irraa ammoo Sheek Bakriin Durba shan qaba. Faaxumaa Ibroo haadha manaa shanaffaa yommuu taatu, isii irraa ammo ilmaan lama (dubra) qaba. Haloo Sa’idoo haadha manaa jahaffaadha. Isii irraa ilmaan afur qaba. Faaxumaa Alii haadha manaa torbaffadha. Garuu isheen hin deenyeef. Ashaa Haajii irraa ilmaan afur hoggaa qabaatu, haadha mana saglaaffaa Halima irraa hin dhalle.walumaa galatti Sheek Bakriin haadha manaa jaha irraa ilmaan diigdamii shan yoo qabaatu, haadha manaa sadeen hafan irraa ammo ilmaan hin godhanne.

Sheek Bakriin bara 1940 tti, wirtuu barnootaa isaa lammaffaa Addeellettii bane.Warri Addeellees, aalimaafi hayyuun kun ilmaan isaanii akka barsiisuuf gara isaaniitti dhufuu gammadanii, intalaas kennaniifii qubsiisan.Wirtuu barnootaa isa lammaffaa Addeellee 1940 banatee, bultii lammaffaas ijaarrate. Ilmaan biyyaas tooftaa barnootaa isaa ammayyaawaa san habbuuqqachiisaa dhabsuu baasuu jalqabe.Waggaa saddeet booda, jechuuniis 1948 titti, wirtuu barnootaa isa sadeffaa Ligibotti bane.Yeroo sanatti dhimmi Afaan Oromoo keessa isaa quuquu qabe. Walaloo baayyee yeroon itti barreesse yeroo san ture.Yeroo sanitti, barattoota ciccimoo dandeettii addaa qaban baayyee oomishe.

Sheek Bakriin itti fufuudhaan, 1953tti, wirtuu barnootaa isaa afraffaa Koortututti bane. Wirtuulee barnoota isaa kana qofaan hin daangeessine. Magaalaa DirreeDhawaa,

Qabbanaawaafi Bobbaasattiis baballisee hojii barnoota isaa cimsee itti fufe. Hojiilee sabaaf fayyadan keessaa, qubee Afaan Oromootiif mijjaa'u uumuufi barattoota isaa ittiin barsiisuun akka hangafummaatti haa laalamuu malee hojii baayyee hojjateeture.

Dhumarratti, Sheek Bakriin haala kanaan hojjachaa osoo jiruu bara 1977-78 lolli Ogaadeen yoo ka'u, namoonni dhageettiifi fudhatama hawaasa biratti qaban mootummaa H/Sillaaseen shakkamuu jalqaban. Sheek Bakriiniis namoota kana keessaa tokko waan turaniif umrii jaarsummaatiin biyya isaanitirraa baafamanii Soomaaliyatti baqatan. Moora baqaattoota Hiran tan biyya Soomaaliyaa keessatti argamtuttii haadha mana isaa waliin gale. Mooraan baqataa kuniis jireenya isaatiif hin mijjooyne ture. Dhibeen, ergeramaafi dullumtiniis irratti walgahanii miila itti fuudhan. Jabo eega daadarkeessaa turan booda, bara 1980 tti umrii isaanii waggaa saddeettamiishan (85)tti du'aan addunyaa tanarraa gale. (Hayward.R.fi Mohammad, 1981)

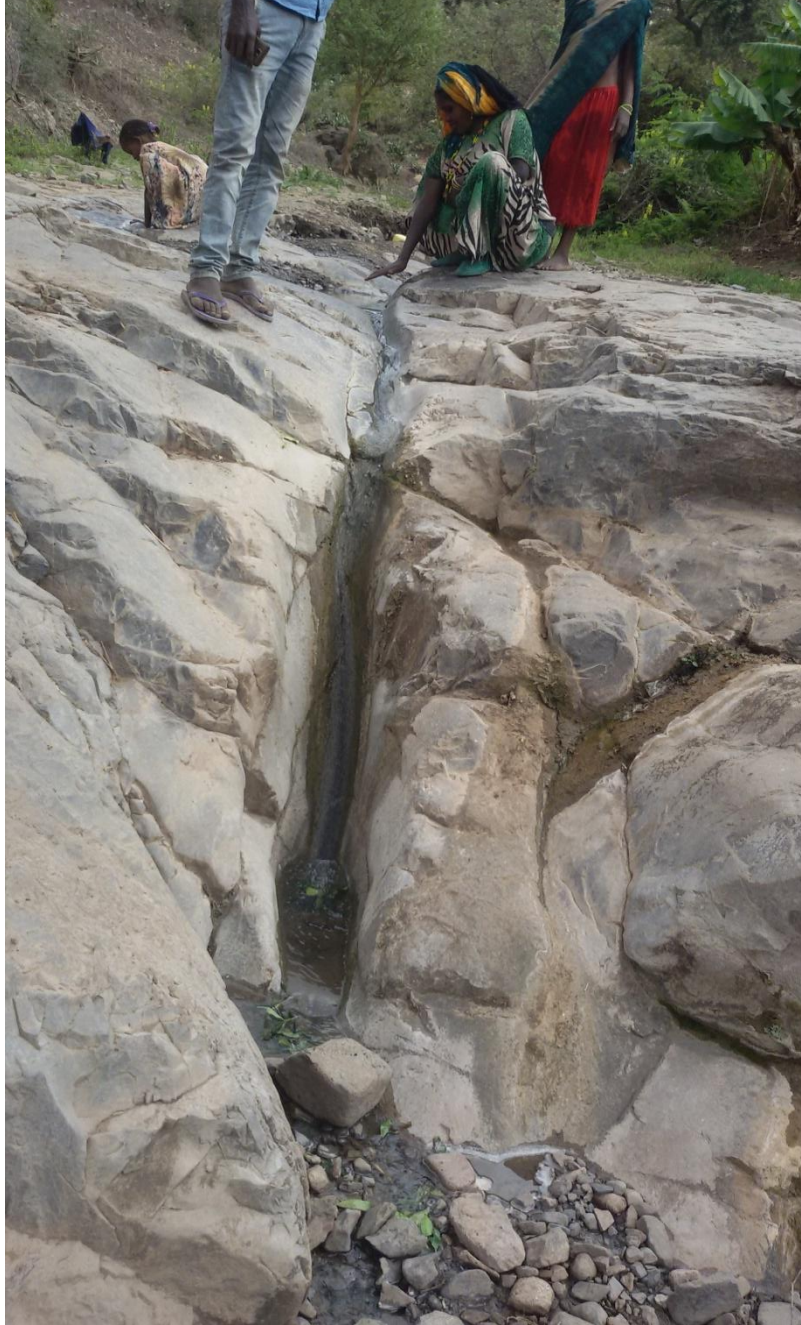
1.1.3. Ibsa Naannoo

'Saphalo' jechuun maali, kan ja'uuf mee waa'ee Saphaloo haala kanaan gadiitiin haalaalluu.

Saphalo- magaalaa guddoo biyyattii Finfinnee irraa gara bahaattii kiiloometra 443 fagaatee argamti. Magaalaa Aanaa GoorooGuutuu Kaarra millee irraa gama kaaba lixaatti kiiloometra soddonii sadii (33 km) fagaatee argamti. Moggaasni maqaa 'Saphalo' jedhamuutiis, Laga Saphaloo kan achitti argamu irraa akka moggaafame maanguddoo naannoo sanii irraa baramera.

Lagni kun, jalqaba seenaa Hayyicha Sheek Bakrii Saphaloo jedhamees beekkama. Laga kana irratti iddoon 'Gootuu Shek Bakrii' bakka jedhamuutu jira. Sheek Bakriin, gootuu kana sirritti laalee erga hubate booda, akkaataa bishaan dhagaa muree gubbaarraa itti korrisu ilaalee, bishaan dhagaa muruu irratti walaloo akka barreesseetu himama. Kana malees, gubbaa dhagaa gootuu kana irrattii barreeffama wahii barreessee jira. Barreeffamni kun garuu, turuu irraa kan ka'e, hin dubbifamu. Halluun barreeffamni kun ittiin barreeffame diimaadha. Ammaahuu ni millata. Gamtokkoon diizaayina kartaa wahii fakkaata. Egaa kuniis kan argamu laguma Saphaloo kanarratti. Jalqaaba hojii isaa irratti

Sheek Bakriin haala teessuma lafa harargee ummata ishee waliin qorachaa tureera.
Kaartaan kuniis kanaa waliin kan walqabatu ta'uu isaa odeef kennitoonni ibsanii jiran.

Suuraa 2. Gootuu (Fincaa) Sheek Bakrii

Abbaan Sheek Bakrii, Garaad Usmaan, Saphaloofi Qabbanaawaa dhaa lafa gabbaarii akka qabu qorataa maanguddoo achiitirraa mirkaneessee jira. Qabbanaawaan, Sphalo irraa gara bahaatti argama. Kanaafuu, Sheek Bakriin iddoo amma yaadannoon siidaa isaa itti dhaabbate jiru sanatti barsiisaa akka tureetu himama. Siidaan kun kan dhaabbate bara 2000 tti. Yeroo sanitti bar kumee dhaaf waan haaraya yookiin seenaalee dhokatan baasuun waaan barbaadameef, seenaawwan dhihaatan keessaa Siidaan Sheek Bakrii akka hojjatamu filatamee ture. Itti aanaa Bulchiinsa Aanaa Gooroo Guutuufi Dura taa' aan Waajjira Qonnaa aanichaa yeroo sanii Obbo Iliyaas Ahmad waa'ee ijaarsa siidiichaa akkas jedhan:“ Jalqaba bara 1998 yeroo ijaarsa siidaa kanaatiif jecha seenaa Sheek Bakrii qorachuun jalqabe. Ijaarsi siidichaa abbummaan naaf kennamee ragaalee barbaachisaa t'an ergaan sassaabbadhe booda, iddoon siidaan kun itti dhaabbachuu qabu Saphalo Odaa Riphee birattii akka dhaabbatu walii galle. Kanaas kan gooneef waa malee miti. Sheek Bakriin iddoo saniitti barsiisaa turan. kanaaf, Siidaan inni jalqabaa achitti akka dhaabbatuufi inni lammaffaa ammo Kaarramilleetti akka dhaabatu walii galuun achiitti ijaarre,” ibsanii jiru. Odaan Ripheetiifi Siidaan wal duuraa duubaan haala kanaa gaddiitiin qoratichi kaa'ee ra.

Suuraa 3. Odaa Riphee Iddoo jalqaba Sheek Bakriin itti barsiisaa ture.

Suuraa 4. Siidaa Sheek Bakrii Saphaloo Ganda Dibayoo

Gama birootiin, haalli qilleensa Saphaloo gammoojjiiidha. Gammoojjii Aanaan Gooroo Guutuu qabu keessaa saphalo isii takka. Akka ragaan waajjira qonnaa Aanaa GoorooGuutuu ibsutti Saphalo olfageenya sirrii galaanaa irraa meetra 1500-1750dha.

Akka ragaan biiroo qonna aanichaa mullisutti, baayyinni ummataa Saphaloo kan bara (2016) dhiira kuma lamaafi jahaatamii jaha (2066) yommuu ta’u, kan dubaraa ammo kuma lamaaf dhibba tokkoof soddonii afur (2134. Waliigala nama kuma afurif dhibba lama (4200) jechuudha.

Walii gala lafa Saphaloo keessaa lafti qonnaaf oolu karee meetira 274 yoo ta’u, lafakanarratti callaan oomishamu, mishingaa, boloqqee, salliixaa, jimaafi kudaraafi mudraalee adda addaatiu oomishama. Saphalotti haala horsiisa loonii : Horiigaafaa, re’eefi gaalaatu beekama.

Dhaabbiilee tajaajila ummataa yeroo ammaa Saphalo mana barnootaa afur qabdi. Kana keessaa mana barnootaa sadarka 1ffaa 1-8 tokkoofi 1-6 akkasumaas, mana barnootaa 1-4 lama qabdi. Gama biroottiin giddugala leenjii qonnaan bulaa tokkoofi keellaa fayyaa tokko qabdi.

Maddi : Waajjira Qonnaa Aanaa Gooroo Guutuu irraa.

1.2. Ka'uumsa Qorannichaa

Ka'uumsi qorannoo kanaa, dagatamuu hujiilee Sheek Bakrii Saphalooti. Qoratichiniis kanarraa ka'uudhaan hujiilee Sheek Bakrii kana irratti qorannoo geggeessuu jalqabe. Kanaan dura hujiilee Sheek Bakrii irratti qorannoon geggeeffame hin jiru. Sheek Bakriin walaloo baayyee barreessuudhaan dagaagina Og-barruu Oromootiif gumaacha guddaa gochaa ture. Kanaafuu, hujiilee isaan hojjatan kana qaaccessuudhaan qaamni tokkolleen kan irratti hojjate jiraachuu dhabuun qoratichi akka hojii kanarratti qo'atuuf sababa ta'e.

1.3. Kaayyoo Qorannichaa

Kaayyoo qorannoo ilaalchisee Dastaan (2013:63) akkana jechuun kaa'eera. "Qorannoo geggeessuu keessatti kaayyoon baayyee barbaachisaadha. Sababiin isaas argannoo keenyatti kan nu qajeelchu waan ta'eef."Qorannoon tokko kaayyoo gooroo (general objective)fi kaayyoo gooree (specific objective) of keessaa qabaachuu qaba."

1.3.1. Kaayyoo Gooroo

Kaayyoon gooroon qorannoo kanaa hujiilee Sheek Bakrii Saphaloo gama og-barruufi afoolaan jiran qaaccesuudha.

1.3.2. Kaayyoon Gooreen

- Akkaataa kalaqa Qubee Afaan Oromoo qaacceessuu.
- Sheek Bakrii Saphaloo guddina Og-barruu Oromootiif gama walalootiin godhe qaaccessuu.
- Dadammaqiinsa karaa siyaasaa, diinagdeefi aartii irratti inni godhe qaacceessuu.

- Afaan Oromoo barsiisuufi afaan miidiyaa taasisuu tattaaffii inni godhe qaaccessuu.
- Afoola keessatti darassiifi durdurii irratti hujii inni hojjate qaaccessuudha.
- Barfata miidhaa qaban hambisuu irratti hujii hojjatan qaaccessuu.
- Dagaagina Aartii Oromootiif gumaacha inni godhe qaacceessuu.

1.4. Barbaachisummaa Qorannichaa

Dastaa,(2013:63) akka ibsutti, “qorannoo tokko keessatti, barbaachisummaan qorannoo tokkoo hojiin hojjatamee hoggaa xumurame, eenyuufaa akka itti fayya damuufi akkamitti akka itti fayyadamanilee ni ibsa,” jedha. Kanaaf, qorannoon kun kan barbaachiseef, dagaagina og-barruu, afaaniifi aadaa Ummata Oromoo waan ariifachiisuufi.

Kanamalees, qorannoon kun yommuu xumuramu, qorattoota kallattii kanarratti qorannoo geggeessuu barbaadaniif bu’ura nita’a. Akkasumaas, ogeeyyii barnoota olaano kanneen qorannoofi qo’annoo afaanii qorachuu barbaadaniif ka’uumsa qorannoo ni ta’a. Akkasumaas, biiroo aadaafi turizimii naannoo, godinaafi aanaatiifillee akka madda galiitti tajaajiluu ni danda’a.

1.5. Daangaa Qorannicha

Qorannoon kun kan geggeeffamu Godina Harargee Bahaa Aanaa Gooroo Guutuufi Magaalaa Dirree Dhawaafi naannawa Dirree Dhawaa keessatti. Magaalaan guddoon Aanaa Gooroo Guutuu ‘Kaarramillee’ jedhamti. Magaalaan kun, magaalaa guddoo biyyattii Finfinnee irraa gara bahaatti kiiloo meetra 420 fagaatee argamti. Magaalaa Kaarramilleetiifi baadiyyaan aanichaa iddoowwan mana barnootaa Sheek Bakrii kanneen akka Lgiboo, Saphaloofi Qabbanaawaa faatu itti argamaniidha. Iddoowwan kun bakka qoratichi odeeffannoo isaa gaaf-deebii, mare gareefi daawwannaadhaan irraa sassaabbateedha. Aanaa Gooroo Guutuu gara kaabaatiin Naannoo Sumaalii Itoophiyaatiin, bahaan Aanaa meettaa, kibbaan Aanaa Dadariifi lixaan Aanaa Xuullootiin daangeeffamtee argamti.

Magaalaan Dirree Dhawaa ammo gara bahaatti Finfinnee irraa kiilomeetira dhibba shaniifi kudha shan (515) fagaatee yommuu argamtu, magaalaa gurguddoo baha

Oromiyaa keessaa takka. Magaalaa Dirree Dhawaa irraa gara bahatti iddoo mana barnoota Sheek Bakrii Saphaloo Koortuu kan jedhamuu argama. Iddoon kun bakka qorataan raga barreeffama Walaloo Shaaldaa irraa argatedha. Iddoolee qorannoon kun keessatti geggeeffame kannee asii oli kana.

Daangaa qorannichaa gama yaada yookiin qabiyyee mata durichaatiin, walaloo Sheek Bakrii Darassiifi oduu durii irratti kan daangeeffameedha. Egaa walumaa galatti, haalli daangaa qorannichaa karaalee ibsame kanaan daangeeffame jechuudha.

1.6. Hanqina Qorannichaa

Qorannoo barreessuu keessatti waa'een hanqinaa yeroo ka'u hanqinni maallaqaafi hanqinni yeroo mataa namatti dhufa. Haata'u malee, hanqinni qorannoo keessatti nama mudatu kana qofaa miti. Odeeffannoo yookiin raga funaannachuu irrattiis namoonni raga namaa kennan akka qorataan barbaadutti dhugaa jiru baasanii kennuu irrattiis hanqini ni uumama. Haaluma kanaan qorannoo kana yeroo geggeessaa turetti rakkoowwan olitti eeraman kun haala yeroo waliin walqabatee qoraticha mudatee ture. Fakkeenyaaf, naannuma Dirree Dhawaa iddoo Koortuufi Qaallichatti guyyaa lamaaf odeeffannoo malee turuu danda'eera. Sana booda, barsiisoota naannoo sanii /mana baruumsa Qaallichaa/ tti hiiquudhaan dhimma qorannootiif deemuu isaa erga ibseef booda, isaanii waliin qaama odeeffannoo kennu bira deemuudhaan raga barbaachisu argachuu danda'eera. Walumaa galatti, qoratich rakkoo kanaaf osoo hin jilbiiffatin, raga ga'aafi qulqulluu ta'e sassaabbachuun qorannicha galmaan ga'eera.

BOQONNAA LAMA: SAKATTA'A BARRUU

Boqonnaa kana jalatti barruulee mata duree qoqrannichaa waliin kallattiin wal qabataniifi kanneen qorannichaa waliin walitti dhiheenya qabaniitu itti dhihaata. Kuniis haala itti aanu kanaan dhihaateera.

2. Hujiilee Beekamoo Sheek Barii Saphaloo

Sheek Bakriin barreeffama hedduu karaa amantiifi amantiin alaatiin barreessee ture. Kanneen keessaa muraasa isaanii qofaatu maxxansaaf ga'e. Barreeffamni isaa baayyeen kan harkaan barreeffame ture. Barreeffamni isaa kun barattoota isaa kanneen garagaraa biratti faca'anii turan. Sheek Bakriin jalqaba barnoota amantiin barsiisaa ture. Adeemsa keessa dhimmi siyaasaa, aadaafi dhimmi guddina Afaan Oromoo qalbii isaa keessatti uumame. Keessattuu, Afaan Oromoo afaan saba ballaa ta'ee quuccaruun waan isa yaaddeesseef, sochii isaatiif tarkaanfii jalqabaa eegale. Karoora isaa xumuratee amna isaa yoo eegalu, tooftaan inni duraa itti fayyadame, sirna baruuf barsiisuu isaa ammayyeessuufi idileessuu ture. Kanaaf barnoota amantiin madditti barnoota Barnoota falaasamaa, ji'ogiraafii/saayinsii haala teessumalafaa/, seenaafi hrerrega dabalatee Afaan Oromoofi Afaan Arabaatiin barsiisuu jalqaban. Tooftaan baruuf barsiisuu isaa kan ammayyaawe waan ta'eef, barattoonni isa qqara'anii qomatti galfachuu qofa osoon taane, Afaan Oromoofi arabiffaa dubbisuu, barreessuufi dubbachuun ulaagaa guddinaa ture. Tooftaa kanaan sheekkoottii ciccimoofi beekamoo baayyee horatan. Isaan keessaa akka fakkeenyaatti aalimaafi hayyoota beekamoo akka sheek Mahaammad Rashaad Abdulle tiifi Sheek Abaduramaan Muudaa eeruun ni danda'ama.

2.1. Karaa Og-barruutiin

Sheek Bakriin barsiisaa, hayyuufi walaleessaadha. Yeroo sanitti ummata isaa biratti nama kaabaja guddaa qabuufi “Goota Aadaa” jedhamuun kan beekamuudha. Kana malees, Sheek Bakriin yeroo sanitti Oromoota Harargee biratti nama murteessaa ture. Gama og-barruutiin ummata Oromootiif bu'aa guddaa buusee ture. Barreeffamoota hololoofi walalootiis baayyinaan barreessee ture.

Barreeffamoota isaa keessaa saddeettan isaanii Afaan Arabaatiin kan barreeffameefi Moqaadishoo keessatti akka argaman madden raga nidubbatan. Barreeffamoonni isaa kuniis, ‘Diraasalfi al manxiqa Harariyyaan giograafiyyaan Wabashariyyaan , barreeffama qorannoo hawaasaafi (geography)fi dimografii naannoo Harar kan fuula 200 qabu; barreeffama seenaa lama, ‘Janaazaa shamaarikh min hadiyz al- tawaarikh qabuufi kitaaba’ Irsal al sawarikh ilaa samaa al tawaarikh’, kitaaba seenaa Oronoo kan fuula 56 qabu; barreeffama amantii sadii ‘Almawaahib’, ‘Al.madiyyaan’fi ‘awf al adadiyya’, ‘muqaddamat yassir al- zaria’ (fuula 48) qabuufi ‘Taysir al zaria ilaa fuqiyyi,fi ahkamal shariafi seenaa barsiisoota isaa amaan Sheek Yuusuf Adamiifi Sheek Umar Balballeetii faa akka barreessee ture (Asafa, 2009: 149).

2.2. Walaloo Sheek Bakrii

Sheek Bakriin Harargee Bahaa keessatti jabana waa’ee Oromoo dubbachuun hin yaalamne sanitti, Afaan Oromootiin walaloo garagaraa barreessaa ture. Walaloo isaatiiniis ummata isaa dadammaqsuun hojii baayyee hojjatee ture. Walaloon isaa gaggabaabduufi afaan isaaniitiin waan barreeffamteef ummanni karaa salphaan matatti qabachuudhaan shaakalaa akka turan ragaan barreeffamaa ni ibsa. Walaloon isaa kun qabiyyee hedduu if keessaa qabdi. Gumaacha dagaagina Afaan Oromoo, Sirna ittiin bulmaata Oromoo, hidda latiinsa Ummata Oromoo, eenyummaa Ummata Oromoo, haala siyaasaafi diinagdee Oromoo, barmaatiilee miidhaa qabaniifi waa hedduu kan ifkeessaatti hammatteedha. Muraasni walaloo isaa yeroo sanii jechoota salphaa ta’eefi baayyee nama harkisuun kan barreeffamte yoo ta’u, isaan kaan ammo, bifa maammaaksaatiin kan ibsamaniifi jechamootaafi dubbii dachaa if keessa qabu.

Osoo Qubee Afaan Oromoo haaraya hin uumin dura Harfii Arabaatti fayyadamuun Afaan Oromoo barreessaa ture. Barreeffamaafi walaloowwan isaa hedduun haala kanaan barreessee lafa kaayaa tuere. Sheek Bakriin qubee saabaatiiniis Afaan Oromoo barreessuu yaalanii turan jedhu. Garuu ittin milkoofneefne. Kuniis kan ta’eef, seerri sagalee Afaan Amaaraafi Afaan Oromoo walgituu dhabuu isaati jedhu. Kanaaf, Sheek Bakriin harfii Arabaatti fayyadamuu barreeffama Afaan Oromoo ittin barreessaa ture.

Sheek Bakriin walaloowwan isaa kana adeemsa baruu barsiisuuf itti fayyadamuun barattoota isaa ittiin barsiisaa akka ture ragaaleen gara garaa ni ibsa. Gama biraatiiniis, Sheek Bakriin walaloo isaa sana iddoolee garagaraatti hujjiirra oolchaa ture. Kanneen keessaa: bakka wadaajaa, guuza/dabofi waltajjii ayyaanaa ummanni itti ayyaaneeffatu irratti qara'aa turuusaa ragaaleen garagaraa ni addeessan.

Sheek Bakriin walaloowwan garagaraa mata duree garagaraa irratti barreessaa tureera. Isaan keessaa muraasni kanneen armaan gadiit. Maddi isaaniitii Barruu Shaaldaafi Barruu Ajam irraa gara Afaan Oromootti kan hiikamaniidha. Muraasni walaloo bifa dabaleetiin duuba qorannoo irratti hidhamaniiru.

2.2.1. Wallee Dhaddachoo Garmaam

Wanni musuun nu duraa
Ummanni keenya rafa
Kan hammi saa a'amu
Ummanni keenya rafa

Hin gartanii nu'au
Biyya irra teenya tiruu
Warri kuffaarri gamaa
Kan biyyi isaa barafaa.

Halkan marii fixaa
Mirga jalaa siqaa
Mallin fagaanne duraa
Warra tusmoo xarafaa.

Duuba tumtuu dhaqaa
Hundi kochoo horaa
Halkan ji'aa dagaa
Diina godhaa arafaa.

Akka mmuraaqish lolee
Jangal xilaata godhee
Miini loleen dhagumaa
Jirmaa qottoo qarafaa.

Akkam godhee Faransaa
Tuunis naxaa fudhatee
Lachuu zamaana kanaa
Hinsehinaa dharafaa.
Dirгим godhee Faransaawii
Biyya saa axaqee
Waa gabran taat zariin
Diddu dhabuu sharafaa.
Gaarrin jabeessu qabee

Goota itti roorrisanii
 Tuuta sanyii bilisaa
 Eessa ka miidherafaa.
 Misra kophxii jahatee
 Doowla sadii ari'e
 Misra akka waan yeyyii
 Jarri sadeen borofaa.
 Tan dhuftu fiinxi du'aa
 Yoo tolchanii lolanii
 Booda garuu namumaaf
 Jiisan ciphaa horofaa.
 Duutin mizaantu badii
 Kaafirri quufe fiduu
 Akkas tahuurra du'aan
 Sii kakadhee sharafaa.
 Oooyruu namaa qotatee
 Joollee jalaa fudhataa
 Niitii namaarra rafee
 Jaarsa hidhee garafaa.
 Tan dhuftu yoom agartii
 Ijji kan uume cufee
 Fardi kotte adii
 Bu'e bile qorofaa.
 Wanni iristii nu a'u
 Keessa marii jabaa
 Hama dhageenye turre
 Amat sadii dura faa.
 Hin dubbisiiftu garuu
 Tan ormi nuu muratee
 Quban qabuu dagataan
 Hama dhuftuu ni rafaa.

Maddi: barruu Shaalaa irraa

2.2.2. Boruun fe'amee.....

 Boruun fe'amee si gaangee moo si gaalaa
 Ifii muyatee maa Dasitaa sigaalaa
 Simalee namuu cabuus kabatee jiraataa
 Xilaata dhawee gubee garsiisa laalaa.
 Odoo atimoo goota damboobu taatee
 Eessaa Dasitaan odoo jirtuu si dhaalaa.
 Boruu ka'i waa sadii dhabuun sigeessee
 Isii a'amuun yoo namaatii gubaalaa.
 Afaan Oromoo ,dachii kasadeeysu diinii
 Azaaba kamtuu balaa sitti buute caalaa.
 Maqaa hamaan ofii badaduu si faalaa
 Amrii tahuuf jiraattuu kan beeku waaqaa.

Karaa dhugaa gorii loli dhiisi faalaa
 Hirtee je'ee garii kijibaani nyaataa.
 Biraa tari waan qushaasha mataa gulaalaa.
 Boruun maminii Dasitaa laboobii.
 Innuu badaduu gudaada dhufee si laalaa.
 Yookaa ganamii jabaattu Odaa itti yaamii
 Yoo akii owwaate korii yaamii Zuqaalaa.
 Hulaa ifriit Dasitaan kumaani guutaa
 Isaatu ibliis dilii dur baase caalaa.
 Karaa badii nadhoo si duuraa qaceelchee
 Ilaali guyyuu kumaatu dhalaa diqaalaa.
 Nama gola diin islaam fixuufi taa'aa
 Duruun jiranii awaaje oduu halaalaa.
 Garuu du'an oolanii amanii taraadii
 Lolii du'i yaa Boruu boruuf misaalaa.
 Xilaata karaa baddaa kasasuun bilaashii
 Waraanaa kee itti kaaftu karaan kutaaraa.
 Badaa mariin sirraa fe'ateen godaanuu
 Mariidha jennaan eessaa horittuu silaalaa.
 Maqaa hamaadhaan ofii badadee sifaalaa
 Gameessi namaa jiruu sareen jiraatuu
 Madaafa dhabuus qawwee butatee utaala

2.2.3. Jangal Yoo gootan malee

Gabrichummaa uffattee
 If golgiteen rafinii
 Jeeyna logaa adii
 Huqqatulleen tumanii.
 Hin gartanii if cinaa
 Orma jiruu bitatuu
 Orma jeeynoota dilaa
 Dhiira kibbaa yamanii.
 Dhiiga lolaa godhanii
 Reefkarra dhaabbatanii
 Bahar wajjiira lolaa
 Danfatti guuramanii.
 Akkas yoo taatan malee
 Tola naxaan horanii
 Beeki arra gaalli dada
 Kumni mizaanamani.
 Guntaa tahuun najisaa
 Dhiiga maleen dhiqamuu
 Akka gooftaa tahaniif
 Dhiiga namaa dhimanii.

Tuuta xalaata dhufee
 Biyya namaa falamu
 Bakkayyumaa dhawaa
 Haa gargar diigamanii.
 Dirгим lolaan godhaa
 Iyyattanii himatuu
 Kan iyyatee dirmachuu
 Bakkayyumaatimanii.
 Ka tuffatee ajabee
 Marri namaa nu jajee
 Ummannummaan dhokatuu
 Akka hattuu dhimanii.
 Eessa bade dhokate
 Dilli Bareento dhale
 Ummanni kaan mullatee
 Bakkatti baallamanii.
 Yoo guddinaa ogoluu
 Caalan maliyoon kudha saddeetii
 Arra akka guutan kunoo
 Maliyoon diydama amani.
 Dur warri ammo gooftaa
 Namni fedheen tuqatuu
 Lolli cimaan dhalatee
 Yoo xiqqo miidhamanii.
 Arra akkamiin sasanii
 Huxuub jechuu didanii
 Usan sidaama soda
 Dur fibuluu himanii.
 Tokkon sossoohu kunoo
 Ormi biyyaaf mataa
 Laalan shanyiin xurru
 Bilisummaan mamani.
 Jibbanti ammo dhugaa
 Jaalala waan qabanii
 Numa dhumnaa sodaaf
 Usan ukkaamamanii.
 Dhumtin kolaafu garuu
 Orma gabrooma diduu
 Hin oggolchiiftu
 Osoo kum dhib shanuu fixanii.
 Hammam jazaa'ir lolee
 Blisummaa fudhatee
 Lola misaala tahee
 Bakkayyumaa himanii.

Kum kum tokkoo cinaa
 Warri xalaanni fixee
 Akkasumaan adawwii
 Muka itti qunqumanii.
 Arra kunoo bilisaa
 Warri duraan dhimanii
 Nama gimbaan kabaje
 Inni dhufnaan simanii.
 Wal dammaysii ka'I yaa
 Warra aboo ja'u mee
 Nama akka kee hedduu
 Kam dhoysanii dhimanii.
 Wal filtanii jibbannaan
 Bittim tahuun badii
 Akkas sidaamni garraan
 Gabbatanii ciman
 Yoo kaan islaama tahee
 Kaan kiristaana tahee
 Hamma jiruu duniyaa
 Waa addan fuudhamanii.
 Akka cabsuuf kunoo
 Gargar sidaamni muree
 Fottoysinaan wal dhabee
 Akkasi moohamanii.
 Kan if baree gorfamuuf
 Kan dur sanuu ni gayaa
 If tiiysi qaawa tokkoon
 Laman ciniinamanii.
 Tokkichummaan jiruu
 Gargar bahuun dhumuu
 Warra addaan babahe
 Arti jetteen himaanii.
 Wali qabuu garraan
 Bittim godhuu hamilee
 Bittim garree kophaa
 Tan amma guungumanii.
 Kan bir dhufuus lolumaan
 Bittim tahee dhabamaa
 Ta qabaniis dachumaa
 Teenyatti maa timanii.
 Kan qolqolaawe horee
 Yoo biyya teenya dhufee
 Hattichilleen ni kumaa
 Yoo cubbuudhaan kumani
 Isaan ilmaan kuushi

Zariin tokkumaa
 Bifaa sagaleeni
 Addaan filamaa.
 Isaan Hindii Jermanii Oromoo
 Aaraami jechuudhaan
 Abbaan himamaa.
 Kanneen hafan aaraam ammaas ni jiraa
 Taarikni yoo jaalatte yoom dhabamaa.
 Wadaay wal loleti gargar faca'ee
 Gariin ni godaane karaa dhidhimaa.
 Guddaan ni godaane Karaa yamanii
 Yamaniis hinjibbuu ka galuuf ni simaa.
 Achiin as utaalehulaa mandabiin
 Hoggaas goggoyduu miilumaan as timaa.
 Odoo nabi Iisaan inuun dhalatin
 Waggaa kum shan guutuu ragaan ni himaa.
 Hoggaa kum torbaas tahuu nuu himanii
 Lamaan kan taheefuu oduun dhugumaa.
 Oduu ummataa ka dhoysee dhidhimsee
 Odoo dandahee Oromoo ni dhimaa.
 Odoo dur wallaalli cimaan si hidhee
 Shaalaa bartu haanni sirraa ciramaa.
 Ammoo Oromoon waltahuu ni malaa
 Walii galu beeki badaa dhabamaa.
 Gooftaa si tahee Dasitaan nagasaa
 Ilaali Boruun hidhamee qu'ama

Maddi: Barruu Shaaldaati

2.2.4. Lafaa ka'I Yaa Boruu

Lafaa ka'i yaa Boruu dasitaan siyaamaa
 Dhibooytu ni beeyta oduu sidaamaa
 Ni quufte jee'ee yowaa hidhatee si dhaanaa
 Yowaa orihee horii kee qabatee si dhaanaa.
 Lafaa ka'i ka jiruu si dhoorke kanaaf galaasii
 Wajijni fedhee yoo goonni lolee ni dhaamaa.
 Abbaan taligaa oduu lolaan facaasuu
 Ammoo itti ka'uuf dhihaatu namaafi dhaamaa.
 Afaan Oromoo kunoo dhabamsiisu yaada
 Odoo qotiyoo tahee mogoletti haamaa.
 Sonaan si baree dabeesa tahuu si beekke
 Marii soda yoo jaarre sumaaatu imaamaa.
 Marii jahataa yoo jaarre sumaaatu diigaa
 Gameessi abaada kee qubatuus ni jaamaa.
 Boruu duruu dasitaa sodaan salphaa sigootee
 Waliigala kee mizaanni qinii giraamaa.
 Tanaaf lafatee maqaa birootiin yaamaa

Nu dhoorke maqaa durbeeynu Ciroo Adaamaa.
 Kara agama diin islaamaa cufuufi deemaa
 Tanaaf ganamuu karaa diin isaa nu yaamaa.
 Odoo Oromoon gariin gargaaru baattee
 Sidaamni kophaa akkamitti cabsee nu saamaa.
 Tanaaf xinneenyi silaa ka'uuf kajeelu dhaamee
 Kunoo gadhaawee gariitu jimaadha raamaa.
 Horii si fi fixaa jimaan si dhamaasa qalbii
 Garaa qorisaa godhee si facaasa qaamaa.

2.2.5. Giddin Bilisni Siin Sarmu

Giddiin bilisni siin sarmuu
 Hin gartuu bilisnilleen hin fe'amuu.
 Oromoo tan raftu taatu malee
 Namni kuun tuffatamee hin bitamuu.
 Tuffiif didan maqaa gosa ifii
 Elemolleen ja'a aatoo Alamuu
 Oborraa godhan maqaa abarraa.
 Waaqollee godhan maqaa warqee
 Oromoo ja'an kunoo ummaroo
 Maqummaan dur qabanuu kunoo didamuu.
 Dasitaan ja'an kunoo Dasii didanii
 Kan Boruun gad gombiifamee qu'amaa
 Lafallee hedduu jijjiire maqaa.

2.3. Warraaqsa Siyaasaatiin

Asafaa (2009: 1936-1941) tti akka ibsametti, Sheek Bakriin gama siyaasaatiiniis Ummata Oromoof bu'aa guddaa buuseera. Haala siyaasaa yeroo sanii ilaalchisee fedhiin Sheek Bakrii guddaan saamicha diinagdeetiifi dhiittaa mirgaa dhala Oromoo irratti raawwatamu dhaabsisuudha. Sochii kanaas kan jeegale, bara 1934 keessa akka ture raga barreeffamaa irraa hubachuun danda'ameera.

Sheek Bakriin wlaloo siyaasaa baranee isaa saniin Lij Iyyaasuu wajji walii galuudha. Lij Iyyaasuun 1913-1916 tti akaakoo isaa Minilik irraa aangoo dhaaluun isaa beekamaadha. Yeroo sanitti Sheek Bakriin karaa walaloo isaatiin Lij Iyyaasuu wajji walii galuu kan barbaadeef, Lij Iyyaasuu hiddi dhaloota isaa Oromoo waan taaheefi haala siyaasa nafxanyaa yeroo sanii irraa addaa hordofaa ture. Kana jechuun, haala siyaasaa Minilikiifi kan hordoftoota isaa kanneen akka Zoowdituu (1916-1930) tan maqaaf isa cinaa turteefi Tafarii Mokonnin kan booda keessa H/Sillaassee (1930-1974) jedhamuun

ture irraa adda ture. Lij Iyyaasuun yaada jijjiiramaa kan hordofu waan taheefi. Kuniis, tokkoffaan, yaada walqixxummaa ummata Itoophiyaa jedhu uumuu fi walqixxummaa amantii Kiristaanaafi Amantii Muslimaa jedhu ture.

Yaanni lammaffaan, bara 1934 tti Sheek Bakriin gibira kafaluu dide jechuudhaan torbaan sadiif adabbii cimaa adabaa mana hidhaa keessa buusan. Sana booda obboleessi isaa Adam Usmaan Odaa Jarsummaadhaan goromsa tokko fuudhee maanguddoo wajjiin Magaalaa Boroodaa Nafxanyootatti geessuudhaan gibiraas kafalee raadaas araara kennee dubbii irraa fixe. Bara 1935 nitti yeroo Xaaliyaan Itoophiyaa weeraree turetti Sheek Bakriin walaloo armaan gadii kana barreesee tuure.

Amaaraa nurraa fuudhe
Raada burree ayyaanii
Dhidhimee gaara seene
Dheefa gurbee Xaiyaanii.

Mahamad Hassan (2003: 152).

Sadaffaa Sheek Bakriin duula siyaasaa, mootummaa Itoophiyaa kan Oromoota lafa isaanii irratti shoorarkeesse irratti bane. Walaloo hedduu kan dhiibbaa nafxanyoonni umata Oromoo irratti godhaa ture ibsu barreesse. 1936 yeroo Xaaliyaan mootummaa Itoophiyaa cabsite, cabiinsa mootummaa Itoophiyaa yeroo sanii walaloo isaa harfii Arabaan fayyadamee barreesseen akkanatti ibsee ture.

Xaaliyaan taankii gangalchee
Gama ceekaa daraaraa
Amaara qalee fixe
Akka hoolaa baraaraa
Muusa Looniin caccabbsee
Miila siree Amaaraa
Mootichi dheefa deeme
Goggogaan fuula haaraa
Mootiin hiyyeessa miidhe
Abaduu numa qaaraa.

Mohammed Hasan (2003:152).

2.4. Dagaagina karaa Artii Oromootiin

Sheek bakriin amantii keessatti hooda jabeemiti. Barsiisaa amantii ta'uus, aartii Oromoo keessatti qooda guddaa qaba. Hundeeffama hawwisoo Afran Qalloo kan bara 1960 Magaalaa DirreeDhawaa hundeeffamte keessatti gumaacha guddaa qaba. Ijaarsaa hawwisoo sanaatiif hawaasa dadammaqsuun horii barbaachisu guuraafiiture. Bittaa meeshaalee muuzikaatiiifiis baasii mataa isaatiiniis deeggaraa ture. Kana malees, walaloo sirbaa barreessuun hawwisoo dhaaf kennaa akka ture irratti ballinaan ibsee ture (Asafaa, 2009:157).

2.5. Sirna Barreeffama Sheek Bakrii Saphaloo

Sheek Bakrii Ummata Oromoo biratti fudhatama guddaa akka argatu kan godhe keessaa inni lammaffaan kalaqa qubee Afaan Oromooti. Osoo qubee haaraya hin kalaqin dura fidala saabaafi harfii Arabaa fayyadamuun Afaan Oromoo barreessaa ture. Afaanoonni lachuu garuu, Afaan Oromoo ittiin barreessuu irratti rakkoomataa isaa qaba. Kana qofaamiti, Sheek Bakriin qubee Roomaatiinillee Afaan Oromoo barreessuu yaalee ture. Sababoota qubeen afaanoota kanaa Afaan Oromootiin barreessuun hin danda'amneef akka kanaan gadiitti kaayamee jira.

Taabor, Inriikuu wabeeffachuun akka ibsetti, Afaan Oromoo qubee saabaatiin ibsuuf yaaluun baayyee rakkisaa akka tahe ibseera. Kan biro haa hafuu qubee saabaa kanaan Afaan Itoophiyaa guutanii barreessuun hin danda'amu. Afaan Oromoo kan fidala Itoophiyaatiin barreeffame dubbisuun akka nama afaan dhoysaa dubbisuutti ilaalama jechuun ibsee jira (Taabor, 2007:602-3).

Tafarii Degefaa (2015: 203) keessatti, Afaan Oromoo barreeffama hin waalta'in afuriin barreeffamaa akka tureefi barreeffamichiis: Fidala Saabaa, Harfii Arabaa, Qubee Sheek bakrii Saphaloofi Roomaa faa akka tahe qorannoo isaa keessatt kaa'ee jira. Barreeffamoota kanaas, yeroo adda addaatti waan adda addaaf itti fayyadamaa akka turan qorannoo isaa keessatti kaa'ee jira. Egaa walumaa galatti, yaada hayyoota garagaraa kana irraa wanni hubannu, Sheek Bakriin barreeffama Afaan Oromoo keessatti qooda guddaa qabaachuu isaati.

2.6. Sirna Gadaa Oromoo

Osoo gita bittoonni nafxanyaa Oromoo irratti duulanii hin cabsin dura Ummanni Oromoo Sirna Bulchiinsa Gadaa ‘Raabaa Doorii’ jedhamuun if bulchaa akka ture beekamaadha. Oromoonni bahaa Oromiyaa ilmaan Qalloo Bareentooti. Isaaniis waggaa saddet saddeetiin wala bulchaa akka turan ragaaleen hedduun ni dubbatu . Haa ta’u malee, yeroo sanitti bulchiinsi Sirna Gadaa kun dagatamee tture. Sheek Bakriin walaloodhaan barreessuun akka hindagatamne ummata barsiisaa turuu isaa raga irraa hubachuun danda’ameera (Asafaan , 2009:148).

2.7. Jijjiirama Maqaa Lafaafi Aadaa Oromoo

Oromiyaan haala teessuma lafaa garagaraatiin tan badhaateedha. Giddugaleessaafi kaabni biyyattii baddaafi gaarreen wal qabatoodha. Bahaa, dhihaafi gara kibbaa ammoo irra caalaan isii bosonaan kan uwwifameedha. Kanafu, jireenya ilma namaatiif baayyee mijjooytuudha. Kana malees, qabeenya uumamaa kanneen garagaraa: gootuuwwan, laggeen, haroowwan, albuddaniifi qabeenya lafa irraafi lafa jalaan tan badhaateedha.

Gita bittoonni sirnootaa darbanii ummata Oromoo lafa isaanii irratti eega koloneeffatan booda eenyummaa Oromoodhaa kan taate lafa Oromoodhaatiifi afaan akkasumaas aadaa Oromoo geeddaruuf duula ballaa Ummata Oromoo irratti godhaa turan. Hayyuu, barsiisaafi barreessa walaloo kan tahe Sheek Bakrii Sphaloo dhiibbaa kana hubachuudhaan haala kanaa gadiitiin walaloo barreessaa ture.

Gama birootiin, barreessitoonnifi hayyoonni waa’ee jijjiirraa kanarratti waan hedduu barreessuudhaan barreeffama Sheek Bakrii kana dhugoomsan baayyeeddha. Ormiyaan qabeenya uumamaa hedduu qabdi. Isaan keessaa..gootuuwwan, haroowwaniifi laggeen baayyee qabdi. Laggeen isii keessaa: Abbayya (xiqur Abbaay), Hawaas (Awash), Galaanee (Gannaalee)fi Dhidheessaa (Daddeessaa) faa jechuun barreesan. Maqaaleen hammattuu keessatti barreeffaman kan jijjiiraman akka tahan beekamaniiru (Walda Yohaannisiifi Gammachuu, 1986:43).

Gama birootiin, gita bittoonni mootummaa kanneen darban dhiibbaa olaanaa Umma Oromoo irraan gahaa turaan.Keessattuu, baramootummaa H/sillaasee sabaaf

sablamoota biyya kanaa irra caalatti Oromoorratti karaa siyaasaa, diinagdeefi hawaasummaatiin irratti duulaa ture.

Gita bittoonni, aangoon waaqarraa nuu kennamte jechuudhaan karaa barreessitoota isaaniitiin ummata Oromoo irratti duulaa tura. Tooftaa kana fayyadamuudhaan, Oromoota doorsisuufi hakuucaa turan. Seenaafiaadaan taane kennaafii; maqaan taane itti moggaasuudhaan duulaa hakuuccaa ballaa irratti godhaaaa turan. Eenyummaa ummata oromoo kan taheefi lafa yeroo dheeraa irra jiraachaa tureef maqaa haaraa moggaasaa turan. Kana malees, Afaan Oromoo gara Afaan Amaaraa geeddaruun duula baranee gochaa turan. Iddoo namoonni irra jiraatu, laggeen, gaarreen, bilqiltuulee, waytiileefi kkf irratti maqaa haaraya moggaasuudhaan moggaasa maqaa aslii duraanii dhabamsiisuu irratti hojjachaa turan. Gama tokkoon maqaa haaraya bakka buusuun gama kaaniin ammo gara afaan gita bittootaatti harkisuudhaan tooftaa akkasii fayyadamaa turuu isaanii ibsamee jira (Taaboora, 2007:555-561).

W. Baxter (1996: 280) kitaaba isaa keessatti jijjiirraa seenaa Oromoo yoo ibsu:

Maqaa irraa jijjiirani
Guddayyoo biyya isaa
Gubat maqaan dhokatee
Oromoo tuuta kanniisaa.

Baxter kana qofaamiti. Kitaaba isaa ‘Being and becoming Oromoo’ jedhu keessatti ballinaan haala jiruuf jireenya Oromoofi Lafa Oromoo barreessee jira. Walumaa galatti, hayyoonnni gara garaa jijjiirama maqaa lafaa, aadaa, afaaniifi kkf irratti kitaabota garagaraa barreessanii jiran.

BOONNAA SADI: MALA QORANNICHAA

Boqonnaa kana keessatti mata dureewwan xixiqoo: mala waliigala qorannichaa, mala iddatoon ittiin filatamu, malleen odeeffannoon ittiin sassaabamu, madda ragaalee, malleenfunaansa ragaafi malleen qaaccessa ragaawwanii wal duraa duubaan dhihaataniiru. Qorannoon kun qaaccessa hujiilee Sheek Bakrii Saphaloo Godina Harargee Bahaa Aanaa Gooroo Guutuufi Dirree Dhawaa ilaala. Ragaawwan madden adda addaa irraa argaman mala qorannoo seenaawaatiin gargaaramuun qaacceeffameera.

3.1. Waliigala Mala Qorannichaa

Malli waliigala qorannichaa waliigala qorannichaa kan taoohatu ta'ee, kaayyoo waliigalaarratti kan hundaa'uudha. Qorannoon kun mala qorannoo seenaawaatti fayyadamuun kan ibsameedha. Gosti qorannookanaa ka'uumsi isaa 'baruumsa barbaaduu' yookiin 'beekuumsa barbaaduu' kan jedhuudha. Qorannoon kun walitti dhufeenya seenaa darbeefi kan amma sirritti xiinxala. Kana malees, muuxannoo darberraa ka'uudhaan adeemsa baruuf barsiisuu gara fuula duraatiif daandii saaqa. Kuniis, barnoota asiin dura hojiirra oolaa turreraa ka'uun isa fooyya'e gara fuul duraatti saganteeffachuuf nama gargaara (Dastaa, 2013). Kanarraa ka'uudhaan qoratichiniis gosa qorannoo seenaawaa kanatti dhimma ba'uu danda'eera.

3.2. Madda Ragaalee

Maddi raga qorannoo kanaa jaarsoolii, barattoota Sheek Bakrii, ilma isaa, hojjattoota aanichaa, barsiisota, barruuleefi kitaabota adda addaa, siidaafi iddoowwan seenaa isaatiin walqabatan irraa kan sassaabameedha. Akka madda raga tokkoffaatti qoratichi hambaawwan akka siidaafi barreeffama yeroo sanii ;namoota yeroo seenaan san raawwatu dhaqqabaniifi kankana fakkaatanitti fayyadamuudhaan ragaalee barbaachisaa ta'an sassaabbateera.

Egaa qoratichi ragaalee gara garaa kanneen akka ragaa barreeffamaafi Biiroo Aadaafi Turizimii Aanaa Goorooguutuutti barreeffama hin maxxanfamia kanneen akka barruu Shaaldaafi Barruu Ajam irraa ragaalee sassaabbateera. Kanaaf, qorqtichi haala qorannoo

isaaf milkaa'utti mala madden raga lachuutti fayyadamee raga isaa sassaabbateera. Kuniis, haala quubsaa ta'een qaaccessuundhaan madden raga kanatti dhimma baheera.

3.3. Mala Iddattoon Ittiin Filatamu

Iddattoo jechuun, adeemsa qorannoo keessatti namoota hawaasa bal'aa bakka bu'uu danda'an jechuudha. Iddattoon akaakuuwwan wantotaa odeeffannoo irraa funaannachuuf qorataa gargaarudha. Mala kana keessaahiis qorqtaan tooftaa ittiin ragaa fudhatu mala iddattoo hedduu jiran keessaa akka qorannoo isaaf tolutti mala iddattoo kayyeffatatti (purposive sampling) fayyadameera. Malli iddattoo kaayyeffataa kunis namoota dhimma qorannoon gaggeeffamu sanarratti muuxannoo yookiin odeeffannoo gahaa ni kennu jedhamanii yaadaman irratti bu'uureffachuun filatamuudha.

3.4. Malleen Funaansa Ragaalee

Meeshaaleen funaansa ragaa galma gahiinsa qorannoo tokkoof baay'ee murteessadha. Meeshaalee funaansa ragaa qorataatichi dhimma itti bahes af-gaaffii (interview), xiyyeeffannoo marii garee (focus group discussion), daawwii dirrefi sakatta'a barruulee garaagaraati. Kana malees, qorataan meeshaalee funaansa ragaa kanneen akka waraabduu sagaleefi kaameeraa fayyadamuudhaan odeeffannoo barbaachisaata'e erga sassaabbateera. Ragaan kun ittiin qaaceffamees, qorataan oof kennitoota irraa sagalee erga waraabe booda gara barreeffamaatti hiikuudhaan kaa'eera. Kana malees, ragaan bifa daawwannaatiin qorataadhaan sassaabame sirritti hiikamee qorannicha keessatti ibsameera.

3.4.1. Af-gaaffii

Afgaaffiin malleen odeeffannoo ittiin funaanaman keessaa tokkodha. Kunis qorataaniifi namoonni odeeffannoo kennaan yookiin gaafatamaan walbira gahuun, fuulaa fuulatti kan walarganii yaada isaanii kennanidha. Kunimmoo yeroo gaafatamtootni deebii kennan miira isaan ittiin deebisan faana hubachuun danda'ama. Afgaaffiin baay'ee bal'aafi unkaa garaagaraan kan nama gargaaru qaba. Faayidaansaa inni guddaan fuulaa fuulatti qaamaan walbira gahuun, odeeffannoo argachuudha.

Afagaaffiin banamaa gaaffiwwaan banaa tahan, gaafatamtootni yaada isaanii bal'inaan kennuu kan danda'an, osuma isaan gaaffiilee gaafataman deebisaa jiranii sanumaan kan walqabate kaasuun akka isaan yaada isaanii itti kennaan taasisuun kan gaggeeffamudha. Afagaaffiin cufamaan immoo gaaffilee duraan qopheeffaman jiran irraatti xiyyeeffachuun kan dhiyaatudha.

Egaa qoratichiis mala af-gaaffii banamaa kanatti fayyadamuu namoota kudha takka (11) irraa ragaalee gahaa sassaabbateera.

3.4.2. Xiyyeeffannoo Marii Garee

Xiyyeeffannoon marii garee namoota garee muraasa walitti qabuun namoota sanas garee lamaan qooduun falmii yookiin marii gidduu isaanitti kan taasifamudha. Xiyyeeffannoon marii garee tooftaalee funaansa odeeffannoo tahee, Gosa qorannoo garee namoota muraasaan gaggeeffamu yoo xiqqate namoota argamsa tokkoon, dhimma mari'atamu irratti fedhaan sa'a tokkoof walakkaa hanga lamaa (1:30- 2:00)tti kan fudhatu tahee gaafataan wantoota hunda mimijeessuu, gaaffiwwan gaafachuu, ajenda qabsiisuu, yaadafi muuxannoo isaanii akka isaan baasanii dubbatan haala tottolchun gara ijaarsa hubannoo rakkoo qorataatti yaada hirmaattotaan deemuudha .

Kanarraa ka'uun qorataan 03/04/2016 tti Aanaa GoorooGuutuu ganda Saphalootti, marii garee irratti namoota kudhan (10)hirmaachisuun turtii yeroo sa'aa sadii (3:00) gochuun odeeffannoo isa barbaachisu bifa mariin funaannateera. Qorataan namoota kunneen waliin marii mooraa mana baruumsa sadarkaa tokkoffaa Saphaloo keessatti taasiseen odeeffannoo barbaadamu argachuu danda'eera.

3.4.3. Daawwannaa

Malli qorannoo kanaaf odeeffannoo ittiin funaanamu keessaa tokko daawwannaadha. Qorataan mala kanatti fayyadamuun iddoolee seena qabeessa ta'n kanneen Sheek Bakriin itti barsiisaniifi itti itti hojjatan daawwachuun raga isaa sassaabbateera. Fakkeenyaaf, qorataan iddoo siidaan isaa itti dhaabbate Saphalootti, iddoo inni itti barsiisaa ture Odaa Riphee, Laga Saphaloorratti Odaa inni qubee Afaan Oromoo irratti boceefi Kaartaan dhagaa bishaan keessaa irratti kaafame qoratichi 03/04/2016 kallattiin daawwateera.

Kana malees, qoratiichi iddoo Sheek Bakriin itti barsiisaa turaniifi kalaqa Qubee Shaaldaa taate, Ligiboo Ganda Ibroo Haajii, 22/2/ 2016 iddoo inni itti barsiisaa ture Masjiidafi Qurquraa inni jalatti barsiisaa ture daawwateera.

Adeemsa daawwanaa kana keessatti hirmaachaa daawwachuun (participant observer) ta'uun qoratichi ragaa barbaachisuu sassaabbateera. Adeemsi daawwannaa odeeffannoo barbaachisuu hunda itti dhiyaachuun argachuuf kan fayyaduu yoo ta'u, akka keessummaattis akka hinilaalamne waan gargaaruufi.

3.4.4. Sakatta'a Barruulee

Dhumarratti, meeshaalee funaansa ragaa qorataan dhimma itti bahe, barreeffamoota Shaaldaafi Afaan Ajam kanneen Sheek Bakriin walaloo isaiittin barreesse isa duraati. Kana malees, kitaabotaafi maxxansi yero yeroon maxxanfaman kanneen odeeffannoo Waa'ee Sheek Bakrii ibsan qoratichi dhimma itti baheera. Walumaagalatti, sakatta'a galmeewwan dhimmoota xiinxala hujiiwwan Sheek Bakrii Saaphaloo hojjatan kanneen walqabatan barreeffamoota maxxanfamanis tahe hinmaxxanfamiin gama garaagaraan sakkata'uun kan ilaalaman, dhimma mata duree kanaan walitti dhiheenya kan qabanis odeeffannoo irraa fudhachuun fayyadamee ra. Walumaagalatti, boqonnaa kana keessatti wal duraa duubaan adeemsi qorannichii itti gaggeeffamu ballinaan ibseeraa.

BQONNAA AFUR: QAACCESSA RAGAALEE

Boqonnaa kana keessatti ragaaleen kallattii af-gaafii, mariigareefi daawwannaa dirree akkasumaas, sakatta'a dokomantii funaanaman keessatti qaacceeffamaniiru. Adeemsa raga qaacceessuu kana keessatti ragaaleen kara af-gaafiifi marii gareen funaanaman waan wal fakkaataniif iddoo tokkotti kan qaacceeffaman yommuu ta'u; itti aansuudhaan boodaarra ragaaleen sakatta'a dokumanttwaniitiin funaanaman qaacffamaniiru.

4.1. Qaaccesssa Afgaafii, Marii Gareefi Daawwii

Hujiilee Sheek Bakrii Saphaloo hojjataniifi gumaacha qubee Afaan Oromoo haraa kalaquu ilaalchisee qoratichi hayyootaa, beektotafi maanguddoota dhimma kanarratti odeeffannoo ni qaban jaanii yaadaman waliin bifa marii gareefi gaaf-deebiitiin odeeffannoo funaannateera. Haaluma kanaan raga af-gaafii, marii gareefi daawwannaa dirree irraa argame walitti fiduun hujiilee Sheek Bakrii Saphaloo ummata Oromootiif hojjate maal akka hojjate; eessattiakka hojjateefi yoom akka hojjate kan jedhu haala armaan gadii kanaan qaacceeffamee hiikni itti keennameera.

4.1.1. Kalaqa Qubee Sheek Bakrii Saphaloo

Jalqaba osoo kara mat-duree keenyaatti hin cee'in dura yaada hayyoonni garagaraa afaanirratti jedhaniifi Afaan Oromoo waliin qoratichi ragaalee gara garaa irraa kan funaane akka itti aanu kanatti kaa'eera.

Akka hayyoonni gara garaa himanitti Afaan Oromoo erga dubbatamuu eegale jaarraa hedduu lakkoofsiseera. Haata'umalee, erga afaan barreeffamaa ta'e dhiheenya kana. Akka hayyoonni tokko tokko ibsanitti Afaan Oromoo ittiin barreessamuu kan jalqabme jalqaba jaarraa 19ffaa akka tahe ni dubbatama.

Much has been written about Oromiffa by foreigners who visited or lived in Oromia, particularly European missionaries. Saverall works have been written in Oromiffaa using Roman, Sabian and Arabic scripts. Printed material in Oromiffa include the Bible, religious, and non religious songs, dictionaries, short stories, proverbs, poems, school books, grammer and etc.

The Bible itself translated into Oromiffa in sabian scripts about a century ago by an Oromo slave called Onesmos Nasiib (Asafaa, 1988:9).

Barruu kanarraa wanni hubannu, Afaan Oromoo ittiin barreeffamuu kan jalqabe jaarraa 19ffaa kana keessa akka tahe barreeffamichi ni addeessa. Namoonni jalqaba barreeffama Afaan Oromoo irratti sochii jalqaban miisionoota Awroppaa kanneen Oromia keessaa jiraataa turan iidha. Qubee Roomaa, Qubee Saabaafi harfii Arabaatti fayyadaamuun barreessaa turan. Wantoonni isaan barreessan kitaaboota amantiifi miti amantii fakkeenyaaf: walaloo sirbaa, oduu durii, kitaaba barnootaa, seerlugaa fi kkf akka tahe barreeffamich ifatti kaa'ee jira.

Gama biyya keessaahiis Oromoonni baayyeen afaan isaaniitiif gumaacha guddaa godhaa turan. Isaan keessaa: Onesmoos Nasiib kitaaba amantii qubeesaabaan gara afaan Oromootti deebise. Onesmoos namoota karaa daldala gabraatiin gara biyya alaa geffaman keessaa isa tokko ture. Kanneen akka isaatiis nijiran. Aster Gannoo Salbaan, Wushuu Aagaafi Akka feete Daallee faan warra yeroo san awroppaanootaan gabroomaniidha.

Haata'u malee, yeroo saniitti biyya keessatti waa'ee Afaan Oromoo kaasuun akka yakkaatti laalamaa ture. Garuu jarri kun caarraa argame kanatti fayyadamanii afaanichaaf gumaacha olaanaa godhaa turan. Gama birootiin, warra akka Luba Guddinaa Tumsaa, Sheek Bakrii Saphaloo, Sheek Mohamad Rashaad Abdullefaa laaluu dandeenya. Ammaaf namoota Afaan Oromoof gumaacha godhan kukneen keessaa hujjilee sheek Bakrii Saphaloo xiyyeeffannee ballinaan ilaalla.

Gaaffi iguumaachi Sheek Bakriin dagaagina Afaan Oromootiif godhe maal fakkaata? Jedhu ilaalchise, deebi kennitoonni yaada wal fakkaatu kennaniiru. Deebiin isaaniis, Sheek bakriin hayyuu afaaniiti. Inumaatuu, hujjin Sheek Bakriin ittiin beekame qubee Afaan Oromoo haaraya kalaquudhaani jedhan. Sheek Bakriin Qubee Afaan Oromoo haaraya uumuu kaan jalqabe naannoo iddoo dhaloota isaa Saphalotti akka tahe deebi kennitoonni mirkaneessaniiru.

Akka deebi kennitoonni jedhanitti, Sheek Bakriin ‘Qubee Shaaldaa’ kalaquu kan jalqabe biyyee safii irratti guutuudhaan quba isaatiin taraaruudhan uunkaaqubee bocuun yaalaa akka ture dubbatan. Sababii isaas hoggaa himan, haalli yeroo sanii hammaataa waan taheef dhoksaadhaan yaalaa turuu isaa deebi kenni toonni ni dbbatan. Ragaaleen gara garaa akka ibsanitti, kalaqni qubee haarayaa kun waggaa kudhalama akka itti fudhate mirkaneessaniiru. Barri kuniis 1942-1953 yommuu tahu, yeroon tun yeroo saphaloofi Ligiboo barsiisaa ture kan hammateedha.

Sheek Bakriib maqaa ‘Oromoo’jedhu qofa mullisuuf tattaaffii guddaa godhaa akka ture odeef kennitoonni ni dubbataniiru. Inniniis ijoollee waatara wali qabee gorsa jedhan ,deemaatii boshoka qaraa ibiddatti guuraa yeroo inni finiinu lafaan dhawaa, maaltu akkana ja’a ja’anii yoo isin gaafatan Ummata Oromoo jedhan tokkootu akkana godha ja’aan jedhee ijoollee gorsaa jedhu. Sana booda gafiin Oromoon maali? Jedhu ummata keessa akka faca’uufi jedhan odeefkennitoonni.

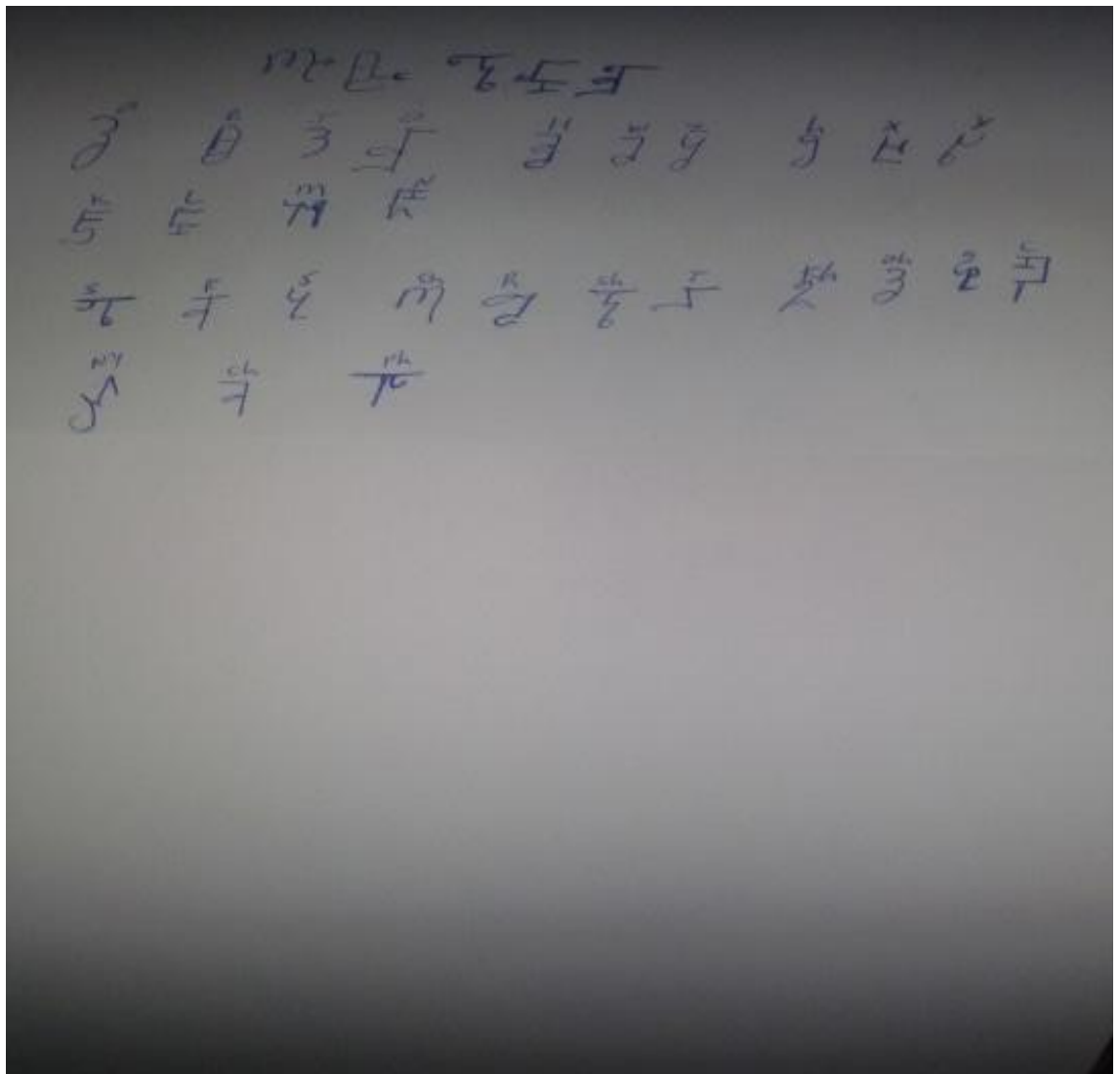
Gama birootiin qorataan, qoratichi daawwiidhaaf iddoolee Sheek Bakriin itti hojjataa turanitti yeroo imalan kan daawwatan keessaa tokko Odaa sheek Bakriiti. Odaan kun kan argamu laga saphaloo irratti. Sheek Bakriin damee Odaa kanaa walcaasuudhaan Qubee Afaan Oromoo akka irratti boce qoratichaan daawwaatameera. Qubeeleen bocaman kuniis ‘Bakri’ akka ja’u qoratichi af-gaafii 10/ 4/2016 A.L.A tti jiraataa ganda sanii Obbo Abadallaa Saphaloo waliin gaggeesse irra hubachuun danda’meera. Odaan kun ooyruu Obbo Mummad Saalii biratti waan argamuuf, yeroo sanitti Sheek Bakriin ummata naannoo isaniitiin,”Yoo Bakri baruu feetan Odaa Muummada Saalii dhaqaa gaafadhaa” jechaa akka ture Obbo Abdallaa Saphaloo ibseera. Sheek Bakriin yeroo sanitti Qubee Shaaldaatiin maqaa isaa odaa iratti akka tolcheefi hanga ammaatti akkan badin ibseera.Yeroon kun tilmaamaan bara 1940 moota keessa akka tahees obbo Abdalla ibseera. Odaan kuniis kan asii gadii kana fakkaata.

Suuraa 5. Odaa Sheek Bakrii

4.1.2. Qubee Shaaldaa

‘Shaaldaa’ jechuun ‘haaduu qara lamaa’ jechuu akka tahe Sheek Umar Waayyuu (barataa Sheek Bakrii) 28/ 2/ 2016 ibsaniiru. Qoratichi qubee kana barachuuf ji’a lama caalaa Sheek Umar waliin eega ture booda tartiiba qubee kanaa kaayuu yaaleera. Itti dabaluunii, jedhu Sheek Umar, baayyini qubee kanaa diiddamii saddeet (28) akka taheefi kan inni xumuree ittiin barreessuu jalqabees Ligiboo iddoo mana barnoota isaa isa lammaattii jechuudhaan ibseera. Uunki Qubee Shaaldaa kana armaan gadiikana fakkaata.

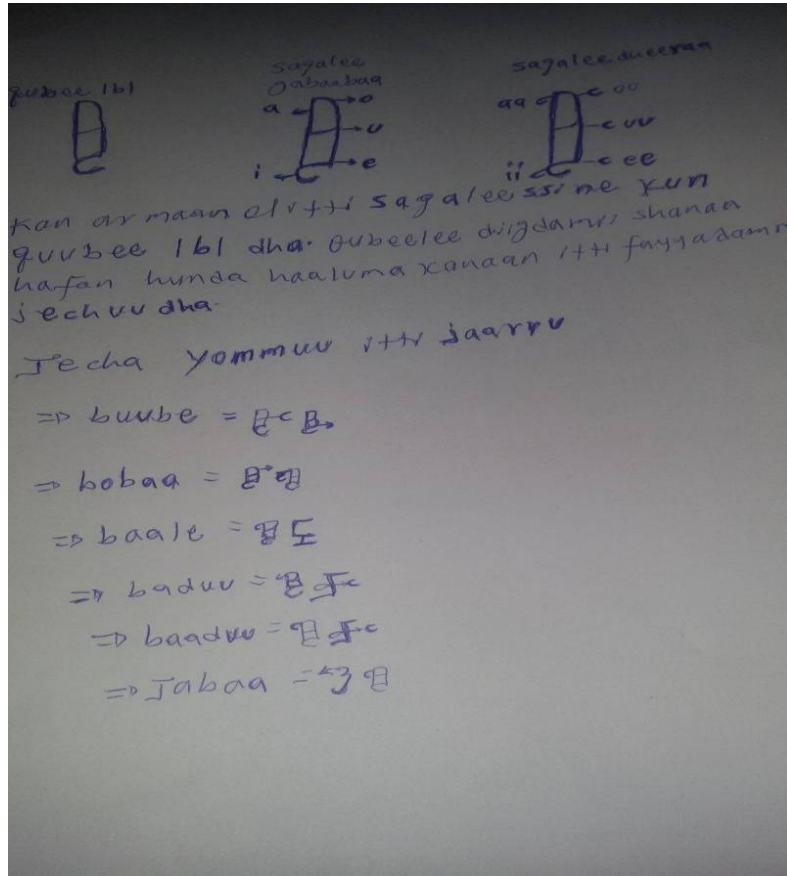

Fakkeenya. 1. Qubee Shaaldaa

Akka Sheek Umariifi Sheek Mahaammad Siraaj ibsaanitti, Sheek Bakriin qubee kana kan kalaqan saboota adda addaa irraa ka'uudhaani jedhan. Sababoota kanneen keessaa: Ummanni Oromoo qubee mataa isaa dhabbuun isa duraatii jedhu. Akka Sheek Mahaammad Siraaj (barataafi ilmi Sheek Bakrii) jedhutti, yeroo xaaliyaan Itoophiyaaa weerarte (1636-1941) keessatti Sheek Bakriin Rasandaa Xaaliyaanitti dhihaachuudhaan waa'ee biyyaa irratti waan takka takka wajji haaswaa turee jedha. Haasawa isaa keessaa, “ Biyyi tun teenyumaa duraan yeroo nafxanyoota irraa yaaftan nuuf dhiifan jjennee turree isiniis kunoo biyya teenya ifumaaf qabattaniimi?” jechuudhaan Sheek Bakriin yommuu gafatu, Xaaliyaantichiis deebisee,”Nuti biyya teeyan isiniif dhiifnaa mee deemii namoota shan kan kan sideeggaran fidi. Garuu isin silaa hedduudhallee, jeeynaasi duuba qalama hin qabdan ,” jedheen. Sheek Bakriin deebisee, “Afaan kan ittiin dubbannu kun hoo,” jennaan, “Afaan barreeffamaa, qubee hin qabdan jechuu kiyyaa dura qalama tolfadhaa,” jedheen jechuudhaan 20/2/2016 Sheek Mahaammad Siraaj ibseera. Yeroo san irraa jalqabeeti jedhu Sheek Bakriin qubee kana kalaquu kan jalqabe.

Akka odeefkennitoonni jedhanitti, haala yeroo saniitti abdiin Sheek Bakrii Xaaliyaan biyya tana qabatee hin turu kan jedhu ture. Garuu, eega xaaliyaantichaa wajjiin haasawe booda biyyi gita bittaa Xaaliyaan jala galuu hubate jedhan. Sana booda, Sheek Bakriin irra caalatti afaan barreeffamaa qabaachuun bu'aa akka qabu hubachuudhaan gama qubee kalaquutti akka qajeele ibsanii jiran.

4.1.3. Haala itti Fayyada qubee Shaaldaa

Fakkeenya 2.

Irra caalaan namootaa Sheek Bakriin qubee uumee ture garuu dubbachiiftuu hin qabdu jechaa turan. Garuu dhugaan jiru akkasiimiti. Sheek Bakriin qubee uumeeakka Afaan Oromootii ta'utti tolchee ittiin barreessee ture. Ittiiniis barsiisaa ture. Kanaaf ragaan gahaan Barreeffama Shaaldaati. Qubeen seerluga afaanichaa eeguun kan qophaa'eedha. Gabaabsuu, dheereessuu, jabeessuufi laaffisuu dhaan barreeffamuu kan danda'uudha. Barreeffama oliirraa hubachuun ni danda'ama. Sheek Bakriin barreeffama kanaaf softiweera yookoon mussaajii qopheessuuf osoo deemuu osoon milkaa'in hafe jechuun ragaaleen af-gaafiifi barreeffamaa irraa argaman mirkaneessaniiru

4.1.4. Jechoota Laafaafi Jabaa

Gama biraatiin, jechoota Afaan Oromoo keessatti Sheek Bakriin seera guutee barreessaa akka ture odeef kennitoonni ibsanii jiru. Keessattuu, Sheek Umar waayyuu (barataa Sheek Bakrii) akka ibsetti, jalqabumaahuu qubee /harfii/fidala afaan birootiin Afaan Oromoo barreessuun akkan dandaa'amne hubachuudhaaf qubee kana yomuu uumu furmaata hunda kaayuudhaanjalqabee jedhu. Kanaaf seerri /seerrlugni isaa kun seera dubbiii Afaan Oromoo sirritti bakka bu'a jechuun mirkaneesse.

-bb- -----

-jj- -----

-dd- -----

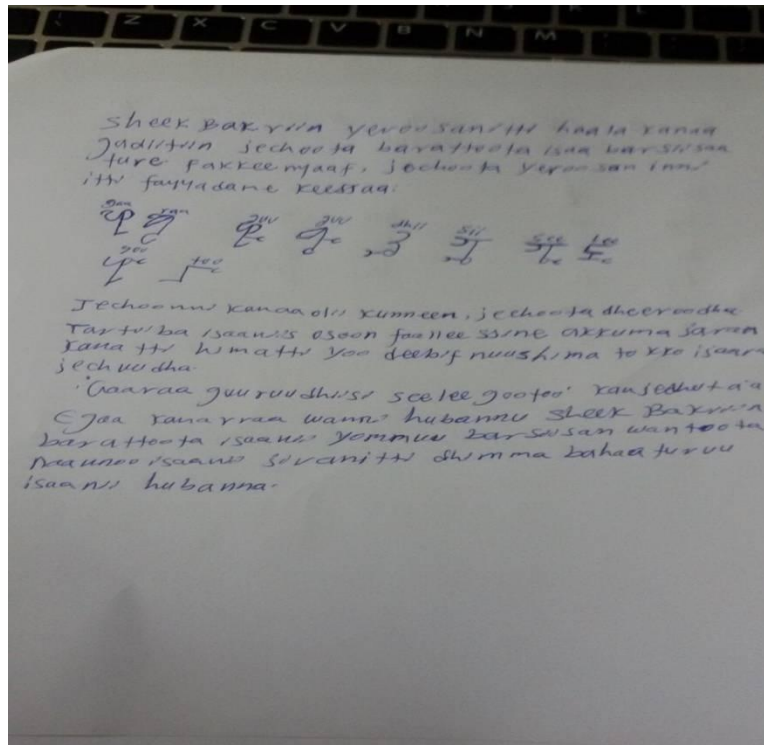
Fi kkf kaasuu dandeenya.

Haala laafinaafi jabina qubee 'Shaaldaa' kana ilaalchisee ammoo haalaa itti aanu kanaan kaayeera. Kuniis, qubee kana laaffisuudhaaf wanni dabalamu hin jiru. Yommuu jabaatu ammo, al tokko ofirratti cabee barreeffamaa jedhu.

Jechoota laafaa dheeraa Sheek Bakriin yeroo san itti fayyadaman keessaa: Gaaraa, Guuruu, Dhiisii, Seelee, Gootoo.

Jechoota kunneen hima itti ijaaruudhaan akka armaan gadii kanatti kaayeera.

'Gaaraa guuruu dhiisii seelee gootoo. Jechuudhaan kaayee ture.

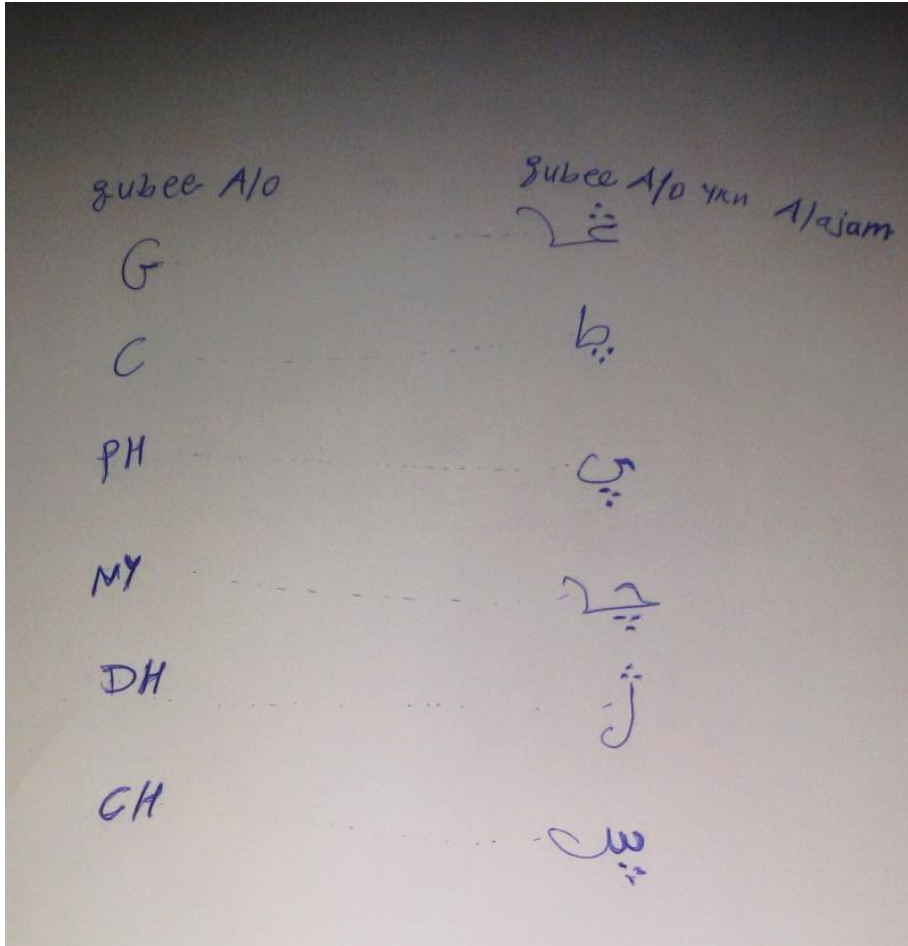

Fakkeenya 3. Jechoota Shaaldaa

Egaa Sheek Bakriin haala kanaa seerluga Afaan Oromoo uumuudhaan itti fayyadamaa akka ture odeef kannitoonni baliinaan ibsaniiru.

Gama birootiin Sheek Bakriin osoo Qubee Shaaldaa kana hin kalaqin dura harfii arabaa fayyadamuudhaan Afaan Oromoo barreessaa ture. Hafiin Arabaa garuu jechoota Afaan Oromoo hunda bakka bu'uu waan hin dandeenyeef, mallattoo mataa isaa itti uumuudhaan, harfii jaha (6) kalaquudhaan akka afaanichaaf tahutti ittiin barreessaa ture. Ittiin barsiisaa ture. Yeroo sanitti Afaan Oromoo jechuun waan hin yaadamneef 'Harfii AfaanAjam' jechuudhaan moggaasa maqaa kenneefi ittiin fayyadamaa ture jedhan odeef-kennitoonni.

Booda keessa harfiilee uume kana 'gaccaphii nyaadhachoo' yookiin ammaoo, 'gaccaphiitii nyaadhu' jechuudhaan Afaan Oromoo akka tahe ifa baasaa dhufe. Qubeewwan kunneen /G/, /C/, /PH/, /NY/, /DH/, /CH/ yommuu tahan isaaniis haala kanaa gadiitiin kaayamaniijiran.

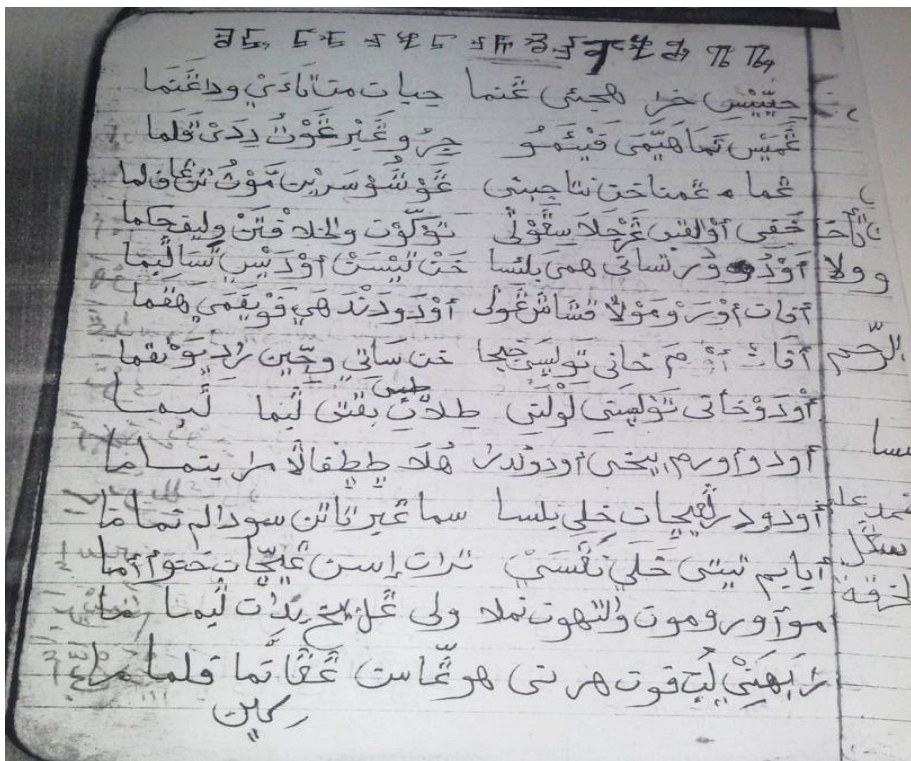
Fakkeenya 4. Qubee Ajam.

Qubeewwan kunneen Afaan Arabaa keessa waan hin jirreef jechoota Afaan Oromoo akka bakka bu'uu danda'an gochuun itti fayyadamuu iisaa odeef kenni toonni ibsanii jiran.

Sheek Bakriin yeroo sanatti barattoota isaa addaan qooduun barsiisaa akka ture odeef kennitoonniibsaniiiru. Keessattuu, barattoota ciccimoofi kanneen dandeettii waa barreessuu qaban kophatti baasuun Qubee Shaaldaafi 'Harfii Ajam' kana barsiisaa akka ture Af-gaafii qorataan barattoota isaa Sheek Mahammad Siraaj 22/ 2/ 2016fi Sheek Umar Waayyuu 29/ 2/ 2016 waaliin geggeesserraa mirkanaa'eera. Barattoota isaa yeroo sanii keessaa ciccimooniifii waarri qubee kana barsiisekessaa muraasni: Sheek Mahaammad Siraaj (ilma Sheek Bakrii) kan amma Qaallicha jiru, Sheek Umar Waayyuu kan amma Biluu jiru, Sheek Mahaammad Mansuur (ilma isaa) kan amma Bobbaasaa jiru, Sheek Nuuraddiin Ahmad kan Saphalo barsiisu. SheekAbdul Samad Ibraahim kan

Gaalee Gaadaa barsiisaa ture. Sheek Yuusuf Adam, kan Addeellee barsiisu. Sheek, Yuusuf Soqaa naannoo Dadar kan barsiisu, Sheek Mahammad Tarcee, naannoo Calanqoo kan barsiisaa ture, Sheek Ibraahim Mullataa, naannoo Jaarsoo kan barsiisaa ture, Sheek Nibraas naannoo Noolee kan barsiisu, Sheek Mahamad Yuusuf, Wallo kan barsiisu, Sheek Muusaa Hassan, naannoo Anniyyaa kan barsiisaature, Sheek Mahaammad Rashaad Abdullee, Saudi Arabiyaa hojjachaa kan ture. Sheek Abduramaan Muudaa Addis Ababaa barsiisaa kan turefi kkf akka turan odeef kennitoonni ballinaan ibsaniiru.

Barattoonni/darasoonni Sheek Bakrii kunneen irra caalaan isaanii akaakuu qubee baratan lamaan keessaa gosa barnoota baratanii waliin tan walitti dhihaattu, ‘Harfii Ajam’ tan afaan Arabaa salphatti akka barataniifi itti fayyadamaa turan odeef-kennitoonni dubbataniiru. Kanaaf raga gaarii Manzuumaa amanti kanneen hanga ammaa Afaan Ajam/Oromoo kanaan barreeffamaa jiran. Barreeffamni qubichaas kan kanaa gadii kana fakkaata.

Fakkeenya 5.

Walaloon asii olitti Afaan Ajamiin barreeffamte kun,walaloo jalaqaba Sheek Bakriin ‘Qubee Shaaldaatiin barreesseedha. Gama qubeetti hoggaa deebifnu akka asiin gadii kanatti dubbifamti.

Hiyyeysi karaa hujii ganamaa
Jabaan mana taa’ee wadaaga namaa
Gameeysi namaa hayyameen fe’amuu
Jiruu gabra gootu didee qalamaa.
Gamaagamanaa kan nu taajjabanii
Gooshuu sareen mootu ka gaafa lamaa.
Kafii olqabee gar jalaa si godhee
Tokkoon wal kilaafu waliif hakamaa.

Fakkeenya 6. Barruu Ajam irraa

Sheek Bakriin haala kanaan kallattii adda addaatiin Afaan Oromoo barreessee barsiisaas ture.

Yeroo sanitti jedhe, Sheek Umar,”Yeroo sanitti hamileen keenya qubee san irra hin turre.Wanni nuti barachuu feenu herrega ture. Garuu, Inni, hamilee dhabuuu keenya kana sirritti waan hubateef , qubee haaraya kanaan ergaa barreesee garaada biyyaa biratti nu erguudhaan akka dubbisnuuf nutaasisaa ture. Haala saniin akka nu xiyyeeffannoo itti kenninu godhee nu barsiise j,” jechuudhaan ibseera. Knamalees, yeroo sanitti qubee kana dhoksaan waan barataniif ballinaan akka namoota mara bira hingenye daangeeffamee ture. Mootummaan yeroo saniitiis, barreeffama sana guuree gubaa akka tureefi nama barreeffama sanaa waliin arge irratti tarkaanfii cimaa fudhachaa waan tureef, ballininaan ummata ballaa irra hingenye jechuudhaan odeef-kennitoonni ibsaniiru.

4.2. Oduu Durii

Oduun durii baruuf barsiisuu keessatti iddoo olaanaa qaba; keessattuu barnoota afaanii keessatti bayyee barbaachisaadha. Sheek Bakriin Afoola Oromoo garagaraatti akka dhimma bahan jalqabarratti tuquun keenya ni yaadatama. Sheek Umar Waayyuu (barataa isaa) akkas jedhu.”Sheekni yeroo hunda yeroon inni hujii malee taa’u hin jiru.Yoo harkaan hujii dhaabe afaaniin dalaga. yeroo hedduu,yeroo boqonnaa keenyaa oduu durii tan aajaa’ibaa tana nuu himuun hedduu nu kofalchiisa,”jechuudhaan dubbata.

Kanaas qorataan bifa gaaf deebiitiin haala kanaa gadiitiin kaayeera. Oduu durii isaa keessaa lamaan isii akka kanaan gadiitti dhihaataniiru.

4.2.1. Oduu Durii Tokkoffaa

Gaaf tokko jaartiin soddaa tabba wahii irra re'oota tiiysaa turte. Odoo re'oota tiiysaa jirtuu, waan akka qoraaniis laallachaatumaa isii asiifi achi jett gurbaan soddaa isii itti dhufe. Inniniis osuma nagaalleen gaafatin qarree gubbaa jiraachuu ishii akkuma hubateen “Aayyoo gaararraa deem” jedheen. Isiiniis aarteetuma,”Eegaan gaararraa tahe aayyoo san maaf jalaan hambisin” jetteen jedhama.

Oduudurii armaan olii keessatti wanni hubannu jechamoota garagaraa akka fayyadame hubatameera. Jechoota ‘gaararraa’ jedhamu yoo laalle hiika lama akka qabu irraa hubanna. Hiikni isaa tokoo ‘lafa ol ka’aa’ykn ‘lafa tabbaa’ ykn ammo ‘qarree’ jedhamuun beekama. Hiikni isa lammaffaan ammoo, ‘gaararraa’ jechuudha. Gaararraan bineensa ykn bifa bineensaa kan arraba dheeratuufi kan bifa isaa yeroo hedduu jijjiiruudha. Bineensi kana hawaasni milkii badaa qaba jedhee waan amanuuf jibbamaadha. Kanaaf, nama tokko bineensa kanaa wajji yoo wal qabsiisan namni sun nama hin amanamneefi ejjennoo hin qabne kan hawaasa biratti fudhatama hin qabne jechuudha.

4.2.2. Oduu Durii Lammaffaa

Gaaf tokko haati gara mana intala isii ta deesse laaluuf dhayxe. Yeroo sana xiqqo hanga torbee tokkoo bubbuultee waa gagaergaartee dhadhaammattee gara mana isheegaluuf kaate. Intalliniis ulmaa bahuu geessee jirtii golaahiis asbabaatee waan takka takka harka lallaachuu jalaqabdee jirti. Kara diinqaatiis mimillachaa jirti. Haatiniis kanuma hnda lallaaltee,”Hayagaa amma aniis dhibaawee niin deemaa amma deebi’etumaan isin laalaa faltii looniillee waa isiniraan harree ...jettee balbalarra geese.” Gurbaan soddaatiis osuma haati manaatiis hin dubbatin,”Aayyoo harree deem” je’een. Jaartiin soddaatiis aarte waan jettu wllaaltee anumaatuu miila kiyyaan mana isaadhufee if arrabsee haya jechaa guun gumaa gara mana isii qajeelte jedhama.

Oduu durii kana keessatti jecha ‘harree’ jedhu yommuu laallu, hiikni isaa tokko, haxoofne ykn haxooyne, takkaahuu ammo ‘qulqulleysine’ kanedhu arganna. Hiikni inni lammataa ammo ‘harree’ bineensa miineelda miila afurii kan manaa, kan geejjibaaf ooluudha. Harree namaa wajji yommuu walqabsiisan, tuffatamaa ta’uu hubanna. Akka ilaalcha hawaasaa naannootti, harree jechuun, gad aanaa tuffatamaa, kan dadhabe hin jennefi kan mirgan qabne akkasumaas, hojjachu malee kan hin fayyadamnetti beekama. Knaaf, nama tokkoon harree jechuun arrabsoo olaanaa miira namaa tuqu jechuudhaan Sheek Umar ibseera. Walumaa galatti, oduu durii kana keessatti haala itti fayyadama jechamoota hubachuun ni danda’ama.

4.2.3. Oduu durii Sadaffaa

Gaaf tokko intalli takka biyya Daarimuutti dargaggeessa waliin taphachaa turte. Biyya Daarimuutti dargaggoofi shamarran bakkettii sirbu. Sirbanii eega quufan booda, dirree gubbatti bahanii taa’anii haasawaa taphatanii kolfan. Kana giddutti intala takka wayyaan qaama ishee irraa baname. Garuu isheen hin argine. Yeroo sana inni tokko,”Aaddee wayyaan kee kun meeqiidha?” jedheen. Isheeniis, harbii wayyaa ishee harkaan qabdee laalaati, “Saddeetakaa,ni xiqqaatee?” jetteen jedhama.

Durdurii sadaffaa jalatti dhihaatterraa wanni hubannu, akka aadaa hawaasaatti nama tokko waan innii itti rifatu kallattiin itti himuun safuudha. Kanaaf, gurbaan sun kallattiidhaan wayyaa ifirratti deebisi yoo jedheen hiriyoonna ishee kanneen hafan ni argan. Kanamalees, isheen mataan ishees ni rifatti ture. San hundarraahuu dubbii dacha fayyadamuun gurbichaa osoo namuun beekin dubbii fixuu isaa nu hubachiisa. Kana malees,” Biyyi Daarimuu eessa? Daarimu eenyu?” gaafii jedhu kaasuu danda’a, jechuudhaan Sheek umar ibseera. Egaa walumaa galatti, afoola Oromoo fayyadamuu keessattiis Sheek Bakriin iddoo olaanaa akka qabu odeef-kannitoonni ballinaan ibsaniiran.

Akka odeef kannitoonni jedhanitti, Sheek Bakriin bashannansiisaa akka barsiisu dubbatan. Kanaafuu, yeroo boqonnaa isaaniitti oaduu durii kanneen garagaraa himeefii isaan akka kofalchiisu ibsaniiru. 30/ 02/ 2016 turtii qorataan Sheek Umar Waayyuu waliin taasise irratti, Shek umar, Irra hedduun warren amantii barsiisan waanuma amantii

san irratti xiyyeeffatan malee barnoota ammayyaatiifi hawaasummaa qubanqaban. Garuu Sheek Bakriin akkasiimiti. Yaanni isaa ballaadha. Yeroo dubbatu dubbii qolaa fayyadama. Ni dubbisa, ni barreessa. Waan dubbisee barreessu kana fakkeenyaan deeggaramuun kaasa

4.3. Walaloo

Walaloowwan Sheek Bakrii qabiyyeewwan gara garaa irratti akka barreeffaman ragaawwan barreeffamaa kanneen gara garaa irraa hubachuun danda'ameera. Walaloowwan isaa kuniis gosoota walaloowwanii keessaa walaloo faaruu yookaan nama leellisaniifi kanneen nama kakaasan akka ta'an Asafaafi barreeffamoota biroo kanneen inni barreesse irraa hubachuun danda'ameera.

Kanamalees, walaloowwan Sheek Bakrii qabiyyeewwan adda addaa irratti kan barreeffamaniidha. Fakkeenyaaf, Sirna Gadaa, barfattoota miidhaa qaban; Siyaasaa, diinadgde biyyaarratti; dagaagina Aartii Oromoorratti; jijjiirama maqaa lafaafi aadaa oromoo; haala jiruuf jireenya ummata Oromoofi irratti kan xiyyeeffate akka ta'e ragaalee garagaraa irraa hubachuun danda'ameera.

4.3.1. Walaloo Darassii

Darassiin gosoota afoolaa keessaa tokkoodha. Darassiin keessaahuu gara baha Oromiyaa naannoo Harargeetti haalaan beekkama. Darassii hawaasni ohojii irratti wal onnachiisuuf itti fayyadama. Keessattuu yeroo hujiilee gara garaa hojjatan, lafaa ittiin onnachiisuuf; cimaa ittiin dhaadheessuuf itti gargaaraman. Walaloo darassii kana Sheek Bakriin hanga tokko barreeffamaan kaa'eera. Walaloo Sheek Bakriin dargaggoota luuynoomaniif darase akka itti aanu kanatti qacceefameera.

Aadam Alii Maayaadhaa
Rasandaa Gootaa dheeysee
Luuyni garaa bishaanii
Saabit ka dhiddee halkan dheeysee.

Fakkeenya 7. Barruu Ajam irraa

Darassii kanarraa wanni hubannu, Aadam Alii Maayaa Rasandaa/baandaa Xaaliyaan kan Magaalaa Gootaa ta'u dheysuu isaatiifi Mahaammadsabit (ilmi sheek Bakrii) kan dhiddee ooyruu irraa eegu, waan halkan nama waraanuu jira jechuudhaan sodaatee ooyruu galuu isaa erga dhaga'e booda, darassii kana kan itti darase. Kuniis kan nu hubachiisu, dargaggoonni kun akkamitti dheessina ja'anii onnee horatanii iddoo sanitti akka dacha'aniif arrabsoodhaan lafee isaanii cabsee onnachiise. Garuu, jarri yaada isaa hin fudhanne. Deebisanii akkas jechuun itti darasan.

Nama taa'ee darasuu
Bakri malee dhageessee.

Aadam Alii tiifi Mahaammadsiraaj darassii olii kana itti darasuudhaan Sheek Bakriif deebii laatan. Jarri lachuu yaada Sheek Bakrii akka hin fudhatin darassiin itti himan jechuudha.

Sheek Bakriin deebisee:

Taa'ullee numaa guutaa
Deemullee numaa guuta
Leenci Deynaba deesse.

Fakkeenya barruu Ajam irraa kan fudhatame.

Ka fannii kuma geessee jechuudhaan inni akkan sodaanneefi isaan caalaa akka baratee deebiseef. Kuniis, akka dargaggoonni onnee horatanii soda tokko malee hojjataniifi baratan isaan kakaasa. Gama biraatiin, bineensi / hamajajii sodaadhaaf akka oyruu isaanii gatanii hin deemneefi diinni alaa biyya ofii irratti yoo nama weerare sodaatee akkan baqanne darassii isaa keessatti mirkaneesseera.

Kana malees Sheek Bakriin darassii yeroo' agaaddii bishingaa, darasu qorataan akka itti aanu kanatti qaaccessseera.

Darassii Yeroo Agaaddii
Boqqolloon ati baantu
Takka jamaallan beeraa
Bishingaa nurraa dhiisaa
Gowwaa mogolee dheeraa.

Bishingaan ati baantuu
Kan firii dahabaatii
Boqqolloo nurraa dhiisaa
Gargaartuu na'abaatii.

Fakkeenya 8. Barruu Ajam irraa kan fudhatame.

Darassii yeroo agaaddii yookiin bishingaa agaadan irratti bishingaafi boqqolloo wal bira qabanii ommishtummaa irratti kamtu caala kan jedhu bifa darassiitiin ummata barsiisaa ture.

Akka aadaa oomisha yeroo saniitti ummanni naannoo Harargee oomishni isaanii olaanaan bishingafi boqqolloodha. Akka ilaalchaafi aadaa hawaasa yeroo saniitti oomishni iddoo olaanaa qabu bishingaadha. Kanaaf, bifa drassiitiin cimina bishingaatiif dadhabina boqqolloo hawaasa barsiisaa turuu qorataan odeeff kennitoota irraa mirkaneeffateera.

Baccooraan si barbaadaa
Gad godhatee si gaade
Eega rabbiin si uumee
Een takkaa si agaadee.
Sarfi waliin nurroobee
Si qofaa jigee ciisee
Aybiin tee heddummaannaan
Faafam balfee si dhiisee.

Fakkeenya 9. Barruu Shaalaa irraa kan fudhatame.

Bo'owwan walaloo darassii armaan olii kanarraa wanni hubannu, bu'aa ba'ii oomishtummaa keessatti balaa oomishi kun qabuufi haallan isaan ittiin miidhamuu danda'an hubanna. kuniis boqqolloon Bineensa Baccooraa jedhamuun akka miidhamuufi bineensicha isiirraeeguun waan nama gootu ibsa. Gama kaanii hagayyi gadteenyaan, bishingaan yoo agaadamuu bate ,waan jijjiguuf, yeroo sanitti yoodhaqqabanii calla irratti balaan akka dhufu hubachuun danda'ameera.

Gama birootiin, Sheek Bakriin walaloo darassii kana keessatti haala siyaasa yeroo sanii wajji wal qabsiisuudhaan 'boqqolloo' bakka gita bittootaa buusuudhaan, 'bishingaa' ammo bakka Ummata Oromoo buusuudhaan haala yeroo san ture ittiin ibsaa ture.

Wannummaan Faafam taatuuf
Qolola kee galkaadhaa
An siifiin gadi dhiise
Faafam sumaaf dalkaadhaa.
Ilmaan orma jalaa fixxee
Yaa xilaata dhalkaa dhaa
Wannummaan Faafam taa'uu
Hundumaa gablankaa dhaa.

Buufataalee walaloo darassii asiin oliirraa wanni hubannu, nafxanyoonni gara baddaa Harargee irra qubachuun Oromoota gara gammoojjiitti akka dhiibaniidha. Iddoon Faafam jedhamtu baddaadha. Nafxanyoonni baddaa irra qqubtanii akka ummata miidhaa turan walaloo kanarraa hubachuun danda'ameera. Sababa addaa itti uumuudhaan ilmaan maatii jalaa guuree ergachuudhaan nama hiraarsaa turuu isaa hubachiisa.

Haaluma kanaan, walaloo darassii kan asii gadii kanaas kallattii adda addaatiin nafxanyootaafi Ummata Oromoo wal bira qabuudhaan ibseera. Ummanni Oromoo osoo hin gabroomfamin dura lafa isaa irratti badhaadhee jiraachaa akka ture yaada walaloo darassii gadii kana irraa hubachuun danda'ameera.

Horonkonyaa jallisee
Firii satrii irran kaayuu
Waani qadriin jabduudhaa
Abbaan waa dirreen kaayuu.
Horonkonyaa jallisuus
Of jalattiin si eegaa
Gurbaan boqqolloo naanneessu
Osoon dhaabbanne deegaa.
Asheetaan karrayyuudhaa
Dalluu sangaa wareegaa.
Araashiin na jabeessuu
Shammadaa harreen dhooynee
Ilmi dachii taraare
Uuda kee tarreen dhooynee.
Boqqolloon ati baantu
Soora mootii jinniidhaa
Bishingaa maa qotanii
Waan mataa hin cinnii dhaa.
Nagaashiin bishingaadhaa.
Ka aalaa sukkaraatii.
Ashiitaa bishingaadhaa
Maaltu nyaatee anniidaa.
Qiqqirmiin ijee isaa

Takka munnee kanniisaa.
 Mee dhiiroo dhaggeeffadhaa
 Tuni dubbii haqaatii.
 Akaa deeymaa mi'aawaa
 Aalaan mata dhaqaatii
 Boqqolloon boolla seennaan
 Haala mislii raqaatii.
 Nu arrabsuu ni beeynaa
 Wanni usneef sabriidhaa
 Ormi wahiif awwaalee
 Siifi warra qabriidhaa.
 Akka deeymaa mi'aawaa
 Ashiitaan karran joodhaa
 Ashiitaan karrayyuudhaa
 San daaranuu qonjoodhaa
 Gurbaa boqqolloo nyaatu
 Hunda rajoon korjoodhaa.
 Muxxuqaam hincinniidhaa
 Laalan doobbii fakkaatee
 Hagayti dachii seennaan
 Afaaniin lafa kaatee.

Fakkeenya 10. Barruu Shaalaa irraa kan fudhatame.

4.3.2. Bulchiinsa Sirna Gadaa Oromoo

Osoo gita bittoonni nafxanyaa Oromoo irratti duulanii hin cabsin dura Ummanni Oromoo
 Sirna Bulchiinsa Gadaa Raabaa Doorii jedhamuun if bulchaa akka ture beekamaadha.
 Oromoonni bahaa Oromiyaa Ilmaan Qalloo Bareentooti. Isaaniis waggaa saddet
 saddeetiin wala bulchaa akka turan ragaaleen hedduun ni dubbatu (Asafaan: 2009:148).

Walaloo Sheek Bakrii kan kitaaba Qubee Shaalaa barreeffame irraa hiikamte kuniis
 haala kanaa gadiitiin qoratichi qaaccesseera.

Abbaan Gadaa kan
 urjiin Bokkuu
 Akeekkadhu laali
 faleen si namaa.
 Bokkuu milikkeeta
 gooroo fugugii
 Sibiillin tahuu
 mukarraa qoramaa.
 Ammoo arra Bokkuu

jiraanja'anii
 Garii Adaree
 naqanii maramaa.
 Hoggaa saddeet guunnaan
 Gadaa fixate
 Bahee walgahee
 Lubumaa qalamaa.
 Jaarraa soddomiifi
 seddeet nagasuu
 Oduu jaarsi raagaan
 Hundaa ni himaa.
 Noolee jettu baatii
 lakkoofsi dhumee
 Jaarraa tokkoo
 Beeki sanii ja'amaa.
 Araa durattuu
 jaaranii qabanii
 Tarree Doorii
 ja'anii katamaa.
 Ripooplikii taatee
 turuun dhugumaa
 Ammoo fafni saanii
 dhabuu qalamaa.
 Araa bahanii
 luba foon hiranii
 Hoggaasan
 gaggaariin namaa filamaa.
 Baheessuma laale
 namuu filataa
 Isaan san tu
 Raabaa Doorii ja'ama

Fakkeenya 11. Barruu Shaaldaa irraa

Walaloo kana irraa akka hubatamuttii, Ummanni Oromoo osoo birmadummaafi walabummaa isaaniihin mulqamin dura Sirna adaatiin bulaa turuu isaaniiti. Gadaatiis, kan filamu, caffee Oromiyaatiini. Namni abbaa gadaa tahee filamuus, ulaagaa bulchiinsaa kaan guutudha. Kuniis, namabaheessata'eetufilama. Baheessanamaajechhuun; gamnummaa, arjummaa, jeeynummaa, hayyummaafi durummaa akkasumaas, jaalala biyyaa nama qabuudha. Ummanni Abbaa Gadaa hogguu filatu, walgaheeti waggaa saddeetiif filata. Abbaan Gadaatiis marsaa isaa fixannaan nagaan aangoo isaa dabarsee kenna jechuudha.

Gama birootiin walalicha irraa wanni hubannu, leen Abbaan Gadaa harkatti qabatu Bokkuu' akka jedhamtuufi mallattoo aangoo akka taateedha. Uleen kuniis, mukarraa kan qoramu akka tahe walalichi ni addeessa. Jabana boodaa kana keessaa bokkuun ulee irraa gaara namaatti jijjiiraamuu hubanna. Kana jechuun, bokkuun damiina gosaatiin bakka buufame jechuudha. Damiinummaa/garaadummaan kan filamu ummataa osoon taane qaama aangoo qabuun akkata tahe ibsameera. Kana jechuun, Tarreen Doorii haftee katamaadhaan bakka buufamte jechuudha.

Yeroo sanitti ummanni Oromoo Bulchiinsa Sirna Gadaatiin bulaa turaniis, hanqina gama afaan barreeffamaa dhabuu akka qaban raga funaaname irraa hubatameera. Egaa walumaa galatti, Sheek Bakriin walaloo isaa kanaan haala bulchinsa gadaa Oromoo duraan tureefi kan yeroo sanii wal bira qabuun ummataa barsiisaa akka ture raga qoratichi funaane irraa ballinaan hubachuun danda'ameera.

4.3.3. Barmaatiilee Miidhaa Qaban

Akkuma beekamu Baha Oromiyaa keessattuu Harargee lamaanittii ummanni akka madda galiitti kan itti fayyadaman Jimaa/caatii tahuun beekamaadha. Haata'u malee, jimaan gabaarra oolee sharafa yoo argamsiisu gaarii tahullee, kan qamahuuf ammo balaadha. Miidhaa Jimaan hawaasa irratti fidu tokkoofi lamaammiti. Miidhaa Jimaan fidu kana hubachuudhaan Sheek Bakriin walaloo isaa keessatti haala kanaan kaa'eera.

Jimaan tuqinii
ka raabsu biraa fag aadhuu
Si gaallani moo re'ee
kan nyaatu baalaa.
Ammaas qamahaan
Marii jiruun taraaruu
Marii jimaa yootaate
Simee dabaalaa.
Ilaali kunoo ka nyaatu
Hedduu maraachee
Beenii dhaqii mee laali
Yoo feete arguu magaalaa.

Fakkeenya 12. (Asafaa ,2009:156) irraa

Yeroo sanitti Sheek Bakriin, jimaa qamahuu akka amala gadheetti ilaalaa tuure. Sanaaf, namni xiqqaan haraaraafi araada garagaraatiin qaabamee faaydaa dhaba kan jedhu ture. Walaloo kana irraa wanni hubannu, jimaan horiinama harkaa akka fixuufi sammuu namaas aakka waliin dhawu hubanna. Kana malees, qaama namaa hanqisee; bifa nama dhoowwuun seeloota qama namaa dadhabsiisee nama hiffisa. Akkasumaas, yeroo nama saamuudhaan hujii nama hiiksisa. Egaa gama kanaan jimaan miidhaa akka qabuufi hawaasummaa namaa akka diigu barreefa isaa irraa hubachuun danda'amee jira.

Gama birootiin, Sheek Bakriin barmaatiilee miidhaa qaban kanneen dhukkubootaa qunnamtii saalaatiin daddarbanitti nama geessan kan akka'gaarayyuu' tillee balaaleeffachuudhaan walaloo isaa keessatti ibseera. Kanaas akka armaan gadii kanattii kaa'eera.

Karaa badii nadhoo
Si duuraa qaceelchee
Ilaali guyyuu kumaatu
Dhalaa diqaalaa.

Fakkeenya 13. Shaalaa 1950 moota keessa Sheek Bakriin barreesse irraa kan fudhatame.

Akka aadaa Oromootti intalli durbaa takka osoo hin heerumin yookaa bultii hin jaarin dura qunnamtii saalaa gochuun safuudha. Kanamalees, haadha mana namaas taahee dubartuma hudaayyuu sagaaggaalummaa itti hojjachuun aadaa hawaasichaa kan diigu akka ta'eef, Sheek Bakriin walaloo isaa keessatti kaa'eera.

Suuraa 6. Ligiboo (iddoo mana barnoota 2^{ffaa} Sheek Bakrii Sphaloo)

Bara 1953 Ligiboo iddoo kalaqa qubee isaatti, warri Afaan Oromoo gurraan dhagahuu hin feene kalaqa qubee isaa kana dhageenyaan dhiibutti ka'aan. Amaarriniis naannawa Ligiboo san qubatanii Sheek Bakrii rakkisaa turan. Bakka Katamaa Nagee jedhamtuufi karaa Tulluu Abbaa Shaawilii gad bobbahanii durba namaa gudeedaa, niitii namaa duuffisaa turan. Yaada kanaafi kan kana fafakkaatu irratti Sheek Bakriin walaloo barreessaa ture.

Yeroo sanitti amaarri olaantummaa afaan isaanii malee afaan biraatiif iddoon hinlaatan ture. Kanaaf, Afaan Amaaraa malee afaan kmiiniyyuu waa barreessuun akka hin

danda'amne labsanii turan. Sheek Bakriidhaas waan barreessaa jiru hatattamaan akka dhaabu akeekkachiisan. Sana booda inniniis gara 'Koortuu' godaane. Koortuu akka dhageeniis walloo kana barreesse.

Nugodaanna irraa kaanee
Nafxanyaa Ligiboodhaa
Gariin guddaan isaanii
Hattuu kijiboodhaa
Takkaa hin agarre hin dhageenye
Nama akka saanii dhiboodhaa
Biyya diiniin xilaataa
Dinne torba eeboodhaa.

Fakkeenya 14.(Mohammad, 2004:152).

Walaloo kanarraa wanni hubannu ,ummanni Ligiboo barnoota irratti hamilee akka hin qabnedha. Dhiibbaan nafxanyaatileen haa jiraattuu malee, ummanni Ligibootiis yeroo sanitti akka inni fedhutti barnootatti hin galleef. Sheek Bakrii achi haa taa'uu malee, warrii Ligiboo haala gaariin irraa hin baranne jechuudha.

Sheek Bakriin Ligiboo godaanee eega Koortutti gale boodaas Sirna barreeffama isaa haaraya sanaan dhoysaadhaan barsiisuu itti fufe. Fooyya'aa dhufuu qubee isaa kanarraa kan ka'e, barattoota isaafi ummata muraasa barreeffama isaa kanaan dhaamsa akka waliif dabarsan yookaan qubee haaraa kanaan xalayaa barreessanii yaada akka wala jijjiiran godhaa ture. Sheek Bakriin mataa isaatiifiis walaloo isaatiis ittiin barreessaa hujiilee biro tiifiis dhimma itti bahaa.

4.3.4. Gama Warraaqsa Siyaasaatiin

“From internal evidence it appears that Shaykh Bakri's interest in Oromo political subjugation, economic exploitation and cultural dehumanization started probably in 1934 and developed in to political awakening during the Italian occupation of Ethiopia, 1936-1941 (Asafa, 2009: 151).

Yaada kanarraa wanni hubannu, fedhiin Sheek Bakrii haala siyaasaa Oromoo,saamicha diinagdeetiifi dhiittaa mirgaa dhala Oromoo irratti raawwatamu toohachuudha.

kuniis,1934 keessa kan eegale ture. Sossochii isaa kanaas gara sochii dadammaqiinsa siyaasaatti guddisee ture.

Sheek Bakriin wlaloo siyaasaa baranee isaa saniin Lij Iyyaasuu wajji walii galuudha. Lij Iyyaasuun 1913-1916 tti akaakoo isaa Minilik irraa aangoo dhaaluun isaa beekamaadha.Yeroo sanitti Sheek Bakriin karaa walaloo isaatiin Lij Iyyaasuu wajji walii galuu kan barbaadeef, Lij Iyyaasuu hiddi dhaloota isaa Oromoo waan taaheefi haala siyaasa nafxanyaa yeroo sanii irraa addaa hordofaa tureefi. Kana jechuun, haala siyaasaa Minilikiifi kan hordofoota isaa kanneen akka Zoowdituu (1916-1930) tan maqaaf isa cinaa turteefi Tafarii Mokonnin kan booda keessa H/Sillaassee (1930-1974) jedhamuun ture irraa adda ture. Lij Iyyaasuun yaada jijjiiramaa kan hordofu waan taheefi. Kuniis,tokkoffaan, yaada walqixxummaa ummata Itoophiyaa jedhu uumuufi walqixxummaa amantii Kiristaanaafi Amantii Muslimaa jedhu ture.

Sheek Bakriin huuiilee baruufi barsiisuun alatti karaa dadammaqiinsa siyaasa Oromoo irratti hujiilee boonsaa hojjaachaa truu saa ragaaleen gara garaa irraa mirkaneeffachuun danda'ameera.

Durarratti Sheek bakriin hojii isaa kan godhate haala teessuma lafa Harargeefi ummataa (Geography and Demography) mata dure”Darasafi al manxiqaHarariyya Geograafiyyan Wabashariyyan” jedhu jalatti qo’achaa ture. Naannoo laga Saphaloo bakka gootuu/ fincaa isaa sanitti kaartaan Sheek Bakriin dhagaa irratti kaase bishaan keessatti ni mullata.

Suuraa 7. Kaartaa Oromiyaa kan Sheek Bakrii Saphaloo

Ka nama dinqisisu garuu kaartaan kun dhagaabishaan keessa irratti kan bocame ta'uu isaati. Kuniis qoratichi bifa daawwiitiin 03/ 04/ 2016 iddoo sanitti argamuun kan mirkaneeffateedha.

Kaartaa sana keessatti barreeffamaatu mullata. Barreeffamichi kun kan qubee Shaaldaatiin barreeffaame yommuu ta'u, 'Oromiyaa' akka jedhu Obbo Abdallaa Saphaloo ibseera.

Sheek Bakrii gama biraatiin, kitaaboota kudha jaha (16) kan tokkichi isaa Fannii/Koorsii kudhalama (12) qabu baratee barsiisaa akka ture boqonnaa darbe keessatti qorataan ilma isaanii Sheek Mahamad Siraaj wabeeffachuun mirkaneesseera. Sheek Bakriin kitaaboota sadii gara Afaan Oromootti deebisee barreessee barreesse. Isaanii,”Janiyyi Shammakh mi hadayz Al Tawarikh” kan jedhamu yommuu ta’u, kitaabichi kun fula 95 kan qabuudha. Inni lammaffan “ Muqadamat taysir al zariya al Tawaarikh” kan jedhamuudha. Kitaabni kun fuula 48 qaba. Inni sadaffaan,”Irsal al sawarikh ila samaa al tawaarikh”. Kitaabni akkaataa misaa’illi itti furgigifamu kan nama qajeelchuudha. Inniis fuula 56 qaba. Kitaaboota kana ilaalchisee Sheek Mahamad Rashaad Saudi Abiyatti akka maxxansiise Asafaafi Sheek Mahamad Siraaj irraa qoratichi hubachuu danda’eera. (Asafaan, 2009:149)

Sheek Bakriin afaanoota torbaa ol dubbachuu aakka danda’u ilmi isaanii Sheek Mahamad Siraaj af-gaaffiii 20/ 02/ 2016 qorataa waliin taasiseenibssnii jiran. Keessaahuu Afaan Arabaa haalan waan beekaniif Og-barruu Arabootaafi galaalcha/gaazexaa Arabaa akka dubbisaniifi akkasumaas, miidiyaa Arabaa haalaan akka dhaggeeffatan Sheek Mahaammad Siraaj ibseera. Kanaaf ragaan gahaan walaloo isaati jedhu Sheek Mahaammadsiraaj.

Dhumtin kolaafu garuu
Orma gabrooma diduu
Hin oggolchiiftuOsoo
Kum dhib shanuu fixanii.
Hamam jazaa’ir lolee
Blisummaa fudhatee
Lola misaala tahee
Bakkayyumaa himanii.
Kum kum tokkoo cinaa
Warri xalaanni fixee
Akkasumaan adawwii
Muka itti qunqumanii.
Arra kunoo bilisaa
Warri duraan dhimani
Namagimbaankabaje
Inni dhufnaan simanii.

Fakkeenya 15. Barruu Shaalaa irraa

Waloowwan isaa kana kan gara Afaan Oromootti deebisan Sheek Umar Waayyuu tifi Sheek -Jaabir Abdallaa akka tahan qorataan mirkaneesseera. Sheek Bakriin waloowwan isaa kan siyaasaa Afaan Oromootiin barreesse. Kanneen biro ammaa harfii Afaan Arabaatiin barreessaa akka ture ragaan qabatamaan mirkaneesseera. Kanaaf, ragaan barruu Shaaldaati. Kanaaf barreeffama kana qorataan odeef-kennitoota dubbisiisuudhaan eega waraabe booda dara Afaan Oromootti deebisee barreesseera.

Sheek Bakriin afaanoota bayyee beekuun isaa bilchina siyaasaa isaatiif hedduu isa fayyadeera. Haala addunyaa yeroo saniitti rraa waan hedduu akka hubatu isa taasiseera. Keessattuu gaazexoota Arabootaa dubbisuufi raadiyoo B.B.C. sagantaa Afaan Arabaa caqasuun isaa daran akka isa cimse boqoonnaawwan darban irraa hubachuun danda'ameera. Q'annoo aa'ee ummata Oromoofi Lafa Oromiyaa qorachuu kan jalqabe hubanoo argatterraa akka tahe ragaaleen ni ibsan. Kana malees, Sheek Bakriin haala siyaasa bulchiinsa ummataa ilaalchisee bara 1913-1916 yeroo lij iyyaasuun akaakoo isaa Minilik irraa aangoo dhaaluudhaan biyya bulchaa turetti hubannoo qabuun itti fayyadamuudhaan Lij iyyaasuu wajjiin hojjachuuf sochii akka jalqabe raga inni barreesse irraa hubachuun danda'ameera. Yeroo sanitti, bulchiinsi mootummaa yeroo saniitirra xaaliyaanoonni walabummaa Ormoof wayyaa akka tahe yaadee ture. Kuniis dhiibbaafi hakuuccaan duraan Ummata Oromoo irratti cimaa ture hanga tokkoirraa laaffateef akka tahe ragaalee adda addaa irraa hubachuun danda'ameera. kanaarraa ka'uudhaan Sheek Bakriin haala bulchiinsa yeroo saniitti walaloo adda addaa barreesse. Walaloowwan isaa keessaa:

Xaaliyaan taankii gangalchee
Gama ceekaa daraaraa
Muusa Looniin caccabbsee
Miila siree Amaaraa
Mootichi dheefa deeme
Goggogaan fuula haaraa
Mootiin hiyyeessa miidhe
Abaduu numa qaaraa.

Fakkeenya 16. (Asafa, 2009:152)

Walaloo isaa kanarraa wanni hubannu, yeroo sanitti gita bittoonni ummata baayyee miidhaa akka turaniidha. Sheek Bakrii mataa isaatuu gibira kafaluu didde jechuudhaan

magaalaa Baroodatti hidhanii gar malee adabuudhaan rakkisaa akka turan boqonnaa darbe keessatti hubaatameera.

Bara 1934 tti Sheek Bakriin gibira kafaluu dide jechuudhaan torbaan sadiif adabbii cimaa adabaa mana hidhaa keessa buusan. Sana booda obboleessi isaa Adam Usmaan Odaa Jarsummaadhaan goromsa tokko fuudhee maanguddoo wajjiin Magaalaa Boroodaa Nafxanyootatti geessuudhaan gibiraas kafalee raadaas araara kennee dubbii irraa fixe. Bara 1935 nitti yeroo Xaaliyaan Itoophiyaa weeraree turetti Sheek Bakriin walaloo armaan gadii kana barreessee tuure.

Amaaraa nurraa fuudhe
Raada burree ayyaanii
Dhidhimee gaara seene
Dheefa gurbee Xaliyaanii.

Fakkeenya 17. (Mohammad, 2004:152)

4.3.5. Moggaasa Maqaa Haaraya Lafaa fi Magaalota Oromiyaa

Moggaasni waan tokkoo maqaa lafaas ta'e maqaa namaa yookaan ammo uumama biros yoo ta'e waan moggaafamuuf akkasmaas, hiika mataa isaa qaba. Kanaaf, moggaasni maqaa jalqabaa jijjiiramnaan hiikni isaas akka jijjiiramu wal naman gaafachiisu. Gita bittoonni darban Ummata Oromoo if wallalchisanii bituuf waan hin hojjatin hin qaban. Jijjiirraan kuniis karaalee garagaraatiin raawwatamaa akka ture ragaaleen ni mirkaneessu. Inii, amantii , afaan maqaalee lafaa keessattuu iddoowwan beekamoo akka magaalotaa hedduutu maqaa jaalqabaa ulqame.

Sheek Bakriin walaloo isaa keessatti haala jijjiirraa kana laalchisuun akka itti aanu kanatti kaa'eera.

Boruu duruu Dasitaa sodaan
Salphaa si gootee
Waliigala kee miizaanni
Qinii giraamaa.
Tanaaf lafaa tee
Maqaa birootiin yaamaa
Nu dhoorke maqaa dur beeynu
Ciroo Adaamaa.

Fakkeenya 18. barruu Shaaldaa irraa kan fudhatame.

Sheek Bakriin ballinaan walaloo isaa keessatti kaa'eera. Walaloo kanarraa kan hubannu, sababa adda addaa uumuudhaan gita bittoonni yeroo sanii maqaa magaalota Oromiyaa akka jijjiiraa akka turan hubaanna. Kana malees, jechoota Afaan Oromoo gama Afaan amaaraatti jijjiiruun kan saanii taasifachuudhaan eenyummaafi aadaa Oromoo ukkaamsaa akka turan (Taabor, 2007:555-570) ballinaan kaayeera.

Maqaa Iddoolee Lafa Oromiyaa Gara Afaan Amaaraatti Jijjiirames

Faransaay Lagaa	Mana Abbichuu	Finfinnee
Inxooxxoo	Diildila	Finfinnee
Ayyer xeenaa	Madaaroo	Finfinnee
Dummuugaa	Dhummuugaa	Finfinnee
Lemmii	Lammii	Sh.kaabaa
Roobiit	Roobii	Sh.kaabaa
Ankoobar	Hankoobar	Sh.kaabaa
Marsaa	Mana jaari	Sh.kaabaa
Bulga	Buligaa	Sh.kaabaa
Yerer	Erer	Sh.Bahaa
Jirru	Jiruu	Sh.kaabaa
Asallaa	Assaael	Arsii
Arbaa guugu	Arbaa juju	Arsii
Awaasaa	Hawaasaa	Kibba
Harargee	Hara re'ee	Harargee
Dirree Dawaa	Dirree Dhawaa	Harargee
Afatiissa	Afata Isaa	Dirree Dhawaa
Laqamtee	Naqamtee	Wallagga
Malkaasaa	Malkaa sa'aa	Sh.Bahaa
Mata haraa	Mataa haraa	Sh.Bahaa
Sagure	Sa'a gurree	Arsii
Weberraa	Oborraa	Harargee
Walancitii	Oolancitii	Sh. Bahaa

Walan komii	Oolankomi	Sh.Lixaa
Yaabello	Yaa'a balloo	Booranaa
Ziqwaalaa	Cuqqaalaa	Arsii
Tataq safar	Gooda	Finfinnee
Waabi shabalee	Waabee	Bishaan waabee
Kaarramarraa	Karaamara	Finfinnee
Iyyasuus Raskasa afar	Baddaa Ejersaa	Finfinnee
Piyaassa	Araddaa	Finfinnee

Kazanchiz	Harbuu	Finfinnee
Arat killoo	Tulluu Daalattii	Finfinnee
Filwaha	Hora Finfinnee	Finfinnee
Siddis kiillo	Caffee Tumaa	Finfinnee
Nifaas silk lafto	Laaftoo Tumtuu	Finfinnee
Shagolee	Tulluu Faachaa	Finfinnee
Haylee mangad	Karaa Aloo	Finfinnee
Karaa goojjam	Karaa miixxee	Finfinnee
Bishooftuu mangad	Karaa Akaakooo	Finfinnee
Markaato	Sokorruu	Finfinnee
Ihil barandaa	Sokorruu	Finfinnee
Baambis	Malkaa obaashees	Finfinnee
Illubabur	Iluu Abbaa Booraa	Iluu abbaa Booraa
Dadar	Deder	Harargee
She hojolee	Tulluu Diimtuu	Finfinnee
Asko	Qaalee	Finfinnee
Ras Haylu safar	Harbuu	Finfinnee
Takla haymanot	Sulula Garbii	Finfinnee
Gola Mikael	Booroo Kormaa	Finfinnee
Qabana	Qabbanaa'aa	Finfinnee
Aqaqi	Haqaaqii	

Addis Ababa	Finfinnee	Finfinnee
Nazret	Adaamaa	Sh.Bahaa
Alamtafarii	Haroo Saabbuu	Qeellam Wallaggaa
Assabe Tafari	Ciro	Harargee
Hagara hiwot	Amboo	Shawaa lixaa
Kibra mandist	Shaakkisoo	Boorana
Hagaramariam	Waliso	Kibba Lixa shawaa

(Taabor, 2007: 555-563)

Walda Yohaannis Warqineefi Gammachuun (1986:101-102) irratti akkana jechuun ibsan. Namoonni baayyeen Sheek Bakrii akka nama Harargee bahaa qofa keessatti akka hojjatetti hubatan. Ragaa jiruufi barreeffamoota hujjilee isaa irra qorataan akka mirkaneessetti. Sheek Bakriin garuu barreessaafi hayyuu cimaa Oromiyaa guutuu irratti mullata cimaa nama qabuudha. Harargeen iddoo dhaloota isaa tiifi iddoo hujii isaa tahuus, kaayyoon isaa bilisummaa Ummata Oromootiifi Walabummaa Oromiyaa mirkaneessuudha. Walaloo isaa keessatti akkana jechuun kaaya.

Boruu duruu dasitaa sodaan
 Salphaa sigootee
 Waliigala kee mizaanni
 Qinii giraamaa.
 Tanaaf lafatee
 Maqaa birootiin yaamaa
 Nu dhoorke maqaa
 Durbeeynu Ciroo Adaamaa.
 Kara agama diin islaamaa
 Cufuufi deema
 Tanaaf ganamuu karaa
 Diin isaa nu yaamaa.
 Odoo Oromoon gariin
 Sargaaru baatee
 Sidaamni kophaa akkamitti
 Sabsee nu saamaa.

Fakkeenya 19. Barruu Shaaldaa irraa

Walaloo kanarraa wanni hubannu ,tokkummaa dhabuun ummata Oromoo balaa guddaaf akka saaxilee tureedha. Gita bittoonni habashaa namaafi lafa Oromoo maqaa

jijjiiruudhaan ummata Oromoo of wallaalchisuuf carraaqaa turan bareeffamichi ifatti kaa'eera.

Gama birootiin wlalichi kan ibsu, Ummanni Oromoo afaan isaatiin akka hin baranne dhoorkee Afaan Amaaraatiin akka baratu godhe. Haalli kun ummanni afaaniifi aadaa isaa dhiisee akka of wallaalu godheera.

Duguuggaa dhala namaa hamaan of nama wallaalchisuudha. Kallattii hundaanuu saba Oromoo ukkaamsuudhaan biyya isaanii irratti bituuf shirri hojjatamaa ture kan laayyotti laalamuume. Egaa Sheek Bakriin gama kanaaniis gumaachi inni godhe olaanaa akka tahe barreeffama isaatiifi ragaan barreeffama irraa sassaabame irraa hubachuun danda'ameera.

4.3.6. Dagaagina karaa Artii Oromootiin

Sheek Bakriin amantii keessatti hooda jabeemiti. Barsiisaa amantii ta'uus, aartii Oromoo keessatti qooda guddaa qaba. Hundeeffama hawwisoo Afran qalloo kan bara 1960 Dirree Dhawaa hundeeffamte keessatti gumaacha guddaa qaba. Ijaarsaa hawwisoo sanaatiif hawaasa dadammaqsuun horii barbaachisu guuraafii ture. Bittaa meeshaalee muuziqaatiiifiis baasii mataa isaatiiniis deeggaraa ture. Kana malees, walaloo sirbaa barreessuun hawwisoo dhaaf kennaa akka ture (Asafaan, 2009:157).

Biiyti teenya akkaan balloo
Jihaa nageelleetiin masnoo
Fakkeenya 20. Manguddoo irraa

Shek Bakrii said, "-----as Muslim we follow our religion. But as Oromo we respect our tradition, enjoy our traditional music and cultivate its development as Arabs and other Muslims different art of the world do".

"...Nuti akka muslimaatti amantii teenya hordofnuus, aakka oromummaa keenyaatti ammo, aadaa teenya kabajjuufi sirboota aadaa keenyaaniis bashannanuufi kununsuudhaan dagaagsuu qabna. Akkuma Arabootafi Muslimoota addunyaa kanneen birootti," jechuudhaan jaalala afaaniifi aadaa isaaf qabu ibseera (Asafaa, 2009:157).

4.3.7. Afaan Oromoo Gama Miidiyaatiin

Bara 1963tti sagantaan tamsaasa raadiyoo moqaadishoo irraa tamsaasaa tureef dhoysaadhaan walaloofi garsaan jajjabeessaa tureera. Wallistoota akka Shantam shubbisaa faadhaaf kallattiin walaloo sirbaa barreessee kennaa ture. Shantam barataa Sheek Bakrii ture. Garuu, akka Sheek Bakriin barbaadetti walaloo isaa hujii irra waan hin oolchiniif Sheek Bakriin akkana jechuun qeeqee ture.

Eassa tolti yaaboo
Dubbiin gadhee
Gurbee muyatee
Gosafii kuffisaa.
Osoo dubra faarsuu
Umrii fixataa
Hoggaa kam lolaan
Adawwii buqqisaa.
Silaa gabrummaa
Tuffatee dhidhimee
Rafaa dammaysee
Callisaa dubbisaa.
Dabaan hin diriiru
Sa yoon use hoo
Tolaa qunnamuus
Akkafii jallisaa.
Biyyaan nama seehee
Duraan abdatee
Edaa inni kunoo
Dhalumaan wallisaa.
Onaan kun oduu
Biyyasaan qara'uu
Oduu nadhoo
Saffisee ballisaa.
Gurbaan hurriyyaa
Qabu haa taphatuu
Akkaaf taphataa
Tapha maa lakkisaa.
Doofaan qaran bane
Kumuu qiranii
Affeeltu hin bilchaatu
Akka waan qawwisaa.

Fakkeenya 21. Barruu Shaaldaa irraa

Walaloo kaanarraa wanni hubannu, Sheek Bakriin karaa miidiyaatiin gumaacha hedduu godhaa akka tureedha. Shantam Shubbisaan (Mahaammad Abraahim Wadaay) yeroo sanitti wallee jaalalaa malee, karaa siyaasaatiin miidiyaa irratti gaheen inni qabu xiqqaa tahuu hubanna. Akka walaloo kanaatti, ilmi namaa tokko dura bakka irra jiraatu yoon qabaanne, fuudhee bultii jaaruun bu'aa kan hin qane tahuu hubanna. Walalichaa keessatti ammo akkasumaanuu gowwaan/doofaan hangamuu yoo gorsan akka faaydaan qabnees ifatti kaayeera. Yoo taphatellee gurbaan hurriyyaa /bilisummaa qab haa wallisuu jechuudhaaniis haala waliigala yeroo sanii ibseera.

Gama afaaniitiin yoo laalle, Afaan Amaaraa afaan hujii akka tahuu fi afaanoonni biro keessaahuu Afaan Oromoo afaan og-barruu; afaan hujii fi afaan ittiin waaqeeffatan akka hin taane mootummichaan dhoorkamee ture. Joolleen Oromoo afaan isaaniitiin akka barattuuf Sheek Bakriin carraaqaa ture. Akkasumas, Afaan Oromoo akkuma Afaan Amaaraafi afaanoot biro kanneen akka: Afaan Soomaalee, Afaan Affaariifi Afaan Tigree faadhatti Afaan Oromoo afaan miidiyaa akka ta'uuf sochii cimaa godhaa ture. walaloo kanaa gadii haa laalluu.

Afaan orma kaanii tolchee kabajaa
Kasaatii wajjiin raadiyoo naqamaa.
Odoo ka'anii tolchanii lolanii
Xilaanni cabee baqatee dhabamaa
Hulaan cuccufaadha maraa banamaa.

Fakkeenya 22. (Asafaa, 2009:161)

Walaloo kanarraa wanni hubannu, yeroo sanitti Sheek Bakriin Afaan Oromoofi afaanoota biro waliin madaalchisuufi afaan ofii dhabuun gabrummaa akka taate hubachuun ummata isaa barsiisuu jalqabuu isaaati. Dhalaonni tokko afaan ofiitiin barachuu akka qabuufi walabummaafi bilisummaa isaanii ummanni Oromoo akka gonfatu bifa walaloo isaatiin ergaa cimmaa ummataaf dabarsuu isaa walalicha irraa hubachuun ni danda'ama. Afaanoonni biro yeroo sanitti sagantaa tamsaasa raadiyoo ni qaban. Afaan Oromoo garuu, afaan ummata ballaa kana ta'ee osoo jiruu tamsaasa radiyoo dhoorkamee ture. Ummanni akka ummata Oromoo kan aadaa boonsaafi sirna bulchiinsa dimokraatawaa ta'e qabu kun qubee mataa isaa tan afaan isaa ittiin barreeffatu dhabuun sirrii akkan taane waan amaneefi yeroo sanitti Ummanni Oromoo Sirni ittiin bulmaata isaa sirna

dimokraatawaa,walirraa dhaalaa dhufan hanqina barreeffamaa kaan qabu ta'uun isaa Sheek Bakriidhaaf qanii tahee itti mullate ture.

Boruun fe'amuun
Sigaangee moo sigaalaa
Ifiife'amee samaa
Dasitaa sigaalaa.
Boruuka'i waa sadii
Dhabuun si geessee
Isii a'amuun
Yoo namaatii gubaalaa.
Afaan Oromoo ,Dachii
Kan sadeeysu diinii
Azaaba kamtuu
Balaa si buute caalaa.

Fakkeenya 23. Shaaldaa irra

Walaloon kun wanni nutti mullisu, Ummanni Oromoo afaan isaatiin barachuu dhabuurra kan isa miidhu akkan jirre nu hubachiisa. Kuniis, balaan guddaan afaan afiitiifi dachee ofii mulqamuu caalu akka hin jirre nu hubachiisa.Yeroo H/sillaasee sanitti ijoolleen Oromoo afaan isaaniitiin barachuun hafaee afaanuma jaraa saniinuu barachuuf carraan isaan qaban dhiphaadha. Kanaaf, hayyuufi barreessaan kun, barreeffama isaa keessatti waan sadeen jechuuniis, afaan, dacheefi carraa barnootaa dhabuu caalaa gabrummaan biraa akka hinjirre addeessee ture. kanaaf, sabni tokko kana mara dhabee akka gaalaafi gaangeetti fe'amee buluun sirrii akkahin taaneefi akkasumaas, taa'eetuma nama komachuun akka hin taane nutti millisa.

Saddeettaffaan, Sheek Bakrii sirna barreeffama isaa sana kalquuf wanniisa kakaase wallaalummaa ummata isaa dhabamsiisuudha. Ummata isaa barsiisee wallaalummaa irraa baasuun hujii isaa ijoo ture. Bar kurnee lamaa fiis ummata isaa karaa barnootaa yaamaa akka ture qoratichi madden ragaaa garagaraa irraa mirkaneeffateera.

Dagaagina Afaan Oromoo ilaalchisee, hayyoonnibiyya alaafi biyya keessaa hedduun isaanii gumaacha gurguddaa gochaa turuun saanii ni beekama. Hayyoonni kunneen Afaan Oromoo yeroo sanitti qubee mataa isaa waan hin qabneef quboota ergisaa kanneen garagaraatin barreessuuf yaalaa turan.Isaan keessaa lammii biyya Xaaliyaan Cherullii faa kaasuu dandeenya.

Hayyuufi barsiisaa beekamaan Sheek Bakrii Saphaloo akkuma hayyoota isa duraa guddiina Afaan Oromootiif hujii boonsaa hojjachaa ture. Afaan Oromoo afaan barreeffamaa taasisuufiis baayyee hojjachaa ture. Akkuma jalqaba harfii arabaatiin barreessee ture qubee saabaatiiniis barreesuuf yaalee ture. Kuniis hanqina cimaa qabaachuu hubate. Hanqinoota kanaas haala kanaa gadiitiin kaa'eera.

Walumaa galatti, ragaaleen odeeffannoo maddoota lamaan irraa funaanaman haala wal fakkaatuun qoodamuun qaacceeffameera. Ragaawwan gama afgaafii, marii gareefi daawwannaa, jalqaba boqonnichaa irratti tokko tokkoon xiinxalamuun dhihaateera. mata dureewwan garagaraa kanneen akka dhuftee qubee Sheek Bakrii Saphaloo, haala ittifayyadama qubeewwanii, jechootaafi caasaa afaanichaa eeguudhaan hujjiwwaan hojjataman tokko tokkoon qaacceeffameera. Afoola jalatti, oduu duriifi dasrassiin dhihaatees, ergaa isaa waliin qaacceeffameera.

Itti aanuudhaan, raga ragaawwan dokumetiwwan garagaraa irraa argamaniis hiikamaniiru. Mata dureewwan gara garaa jalatti qoodamuudhaan gadi fageenyaan xiinxalamanii hiikamuudhaan sadarkaa isaanii eeggatanii qaacceeffamanii jiran. Hujjiwwan kanneen keessaa, haala siyaasaa yeroo sanii; jijjiirama maqaa lafa oromoo yeroo sanaa barfattoota miidhaa qan ittiin tohachuu; Afaan Oromoofi miidiyaa, gumaacha karaa Arrtii Oromoon Sheek Bakriin gochaadhaa ture tokko tokkoon hiikamuudhaan qaacceeffameera.

BOQONNAASHAN: CUNFAA, ARGANNOOFI YAADA FURMAATAA

Boqonnaa kaana jalatti, cunfaa, argannoofi yaada furmaataatu dhihaata.

5.1. Cunfaa

Qorannoon kun mata duree ‘Qaaccessa hujiilee Sheek Bakrii Saphaloo’irratti kan adeemsifame yommuu ta’u, inniis boqonnaa shan qabatee kan dhihaateedha. Qorannoon kun cunfamuudhaan haala waliigala qorannichaa itti laaluun danda’amutti tartiibaan dhihaatee jiira.

Boqonnaa tokko keessatti seen duuba qorannichaatiin walqabatee seen duubni Sheek Bakrii Saphaloo ballinaan kaafameera. Fakkeenyaaf, hidda latiinsa Sheek Bakrii, namoota inni irraa barateefi iddoowwan inni itti barate baraa wajji akka itti aanu kanatti ibsamaniiru. Shek Bakriin, jalqaba barnoota amantii kan barate iddoo dhaloota isaa Saphalotti akka tureefi, itti fufuudhaan gara Waaybari tti qajeelee Sheek Abdallaa irraa baratee ture. Sheek Abadalla nama Arsii akka akka taheefi Baale irraa barnootaa akka dhufe qorannichi ifoomseera. Sheek Abdalla duguugiinsa sanyii Aanoolee kan minilikiin 1886 raawwatame Sheek Bakriif akka himees qorannoo kanarraa hubachuun danda’ameera. Sheek Bakriin itti fufuudhaan, 1909 Sheek Abdallaa Waleensoo irraa baruumsa isaa eega xumure booda, 1915 yakkaatti deebi’uudhaan Sheek Yuusuf Aadam (Sheek Yuusuf Kurroo) biratti baratee ture. Bara 1922 Harargee lixaa Carcar Balballeettii dhaquudhaan, Sheek Umar Balballeettii biratti baruumsa iisaa erga xumure booda, 1927 tti idddoo dhaloota isaa Saphalotti deebi’ee barnoota amantii barsiisuu akka jalqabe qorannichi addeesseera. Ka’uumsi qorannichaa dagatamuu hujiilee Sheek Bakrii saphalooti. Qoratichiis kana hubachuudhaan hujiilee kana irratti qorannoon yoo godhame bu’aan gaariin ni argama jedhee qorannicha jalqabe.

Kaayyoon qorannoo kanaas hujiilee Sheek Bakrii qaaccessuudha. Sirnoota darban keessatti hujiileen Sheek Bakriin gama: Og-barruu Oromootiin, gama hawaasummaatiin, gama warraaqsa siyaasaatiin, gama kalaqa qubee Afaan Oromootiin, gama aadaafi aartii ummatichaatiiniifi kallattiiwwan garagaraatiin godhe maal fakkaata kan jedhuufi Afaan

Oromoo barreessuuf haalli inni itti fayyadamaa ture akkami kan jedhu ibsameera. Qorannoon kun hujjileen Sheek Bakriin yeroo sanitti hojjate kanneen biroottiis ballinaan ibseera. Gama Afoola Oromoo barruun kaayuutiiniis Sheek Bakriin hujji boonsaa hojjatee ture. Fakkeenyaaf, oduu durii, darassii, mirriga, cigoofi kankana fakkaatan irratti hujji bareedaa hojjataa ture. Hujjileen kuniis, eessatti, akkamittiifi yoom akka hojjatamaniis ballinaan ibsamaniiru.

Barbaachisummaan qorannoo kanaa ilaalchisee, hujji namni tokko hojjate dhaloota ammaafi isa dhufuufiis bu'aa guddaa qaba. Qorannoon tokko yommuu geggeeffamu bu'aan isaa hawaasa fayyada. Kanaaf, qorannoo kanarraa: barataan, barsiisaan, dhaabbanni qorannoo gaggeessuu barbaaduufi namaoonni dhunfaatiis irraa fayyadamuu ni danda'u. Daangaan qorannichaatiis, gama qabbiyyeetiin walaloo, darassiiifi oduu durii irratti yommuu ta'u, iddoon qorannichi ittigaggeeffamees, Harargee bahaa Aanaa Gooroo Guutuuti.

Boqonnaa lama jalatti, barruuwwan dhimmootaqorannoo kanaa wajji walqabtaniifi kanneen kallattiin walitti dhufan ballinaan dhihaataniiru. Kunuus maalummaafi akkaataa hujjileen Sheek Bakrii itti hojjataman irratti kan xiyyeeffateedha. Barreeffamoonni hujji kanaan walqabataniis, ballinaan kaafamaniiru.

Boqonnaa sadii jalatti, malli qorannoon kanaaf dhimma itti bahame mala qo'annoofi qorannoo seenaawaati. Maddi ragaaleetiis, maanguddoo, barsiisoota, hojjattoota, iddoolee seenaa Sheek bakrii itti mullatan ragaalee barreeffamaati. Malli iddattoon ittiin filatamees, mala iddattoo kaayyeeffataat. Qoratiichi kana kan filateefiis, kallattiin namoota raga gahaa irraa argaachuu danda'u irratti waan xiyyeeffateefi. Meeshaalee funaansa raga kanneen akka af-gaafii, xiyyeeffannoo marii garee, daawwiifi sakatta'a barruutti dhimma bahuudhaan raga qabatamaa sassaabbateera.

Boqonnaa afur jalatti malleen qorannoo armaan oliifi meeshaalee funaansa raga gargaaramuun odeeffannoowwan funaanaman mata dureewwan garagaraatti qooduun qaaceffamanii dhihaataaniiru. Qoratiichi malleen funaansa raga afran itti fayyadame jechuuniis, af-gaafii, marii garee, daawwannaaifi sakatta'a barruu fayyadameera. Garuu, akka qaaccessaaf tolutti mata dureewwan wal fakkaatan walitti qabuun iddoo tokkotti

qaacceeffamaniru. Ragaaleen af-gaaffii, xiyyeeffannaa marii gareefi daawwiidhaan funaanaman jala jiran: Kalaqa Qubee Shaaldaa, Odaa Sheek Bakrii, tartiiba Qubee Shaaldaa, haala itti fayyadama qqubee Shaaldaa, jechootaafi Qubeen Ajam wal duraa duubaan qaacceeffamaniiru.

Kanneen sakatta'a barruutiin funaanaman irra baayyeen isaanii walaloodha. Walaloowwan kuniis gara Afaan Oromootti eega hiikaman booda, akkaataa qaabiyyee isaaniiitiin wal duraa duubaan qaacceeffamaniiru. Fakkeenyaaf, walaloo darassii, Sirna Gadaa irratti, barmaatiilee miidhaa qaban irratti; warraaqsa siyaasaa irratti, jijjiirama maqaa lafa oromiyaa irratti;dagaagina karaa aartii oromoo irratti; miidiyaafi Afaan Oromoo irraatti xiyyeeffatan walduraa duubaan qaacceeffamaniiru.

5.2. Argannoo

Qorannoon tokko yommuu geggeeffamu dhumarratti argannoowwan qorataaan argatu jira. Kanaaf, argannoowwan qorannoo kanaan bira ga'aman kanneen armaan gadiiti.

- Sheek Bakriin abbaa qubee Afaan Oromoo isa jalqabaa tahuu isaa.
- Qubee Shaaldaa tan Afaan Oromootiif taatuufi lakkoofsaan 28 taate tartiibaan kaayee Afaan Oromoo ittiin barreessuu.
- Harfii Afaan Arabaa irraa qubee Afaan Oromootiif taatu uumuudhaan walaloo Afaan Oromoo ittiin barreessaa turuu.
- Mala baruuf barsiisuu isaa ammayyeessuudhaan barattoota isaa sadarkaan qoodee barsiisaa turuuu isaa.
- Sirni Bulchiinsa Gadaa Oromoofi caasaa isaa walaloon kaayuun ummata barsiisaa turuu isaa.
- Barmaatiilee miidhaa qaban irratti walaloon ummata gorse qajeelchaa turuusaa.
- Gama siyaasaatiin walaloowwan gargaraa kanneen ergaa ciccimoo qabanitti fayyadamuun ummata dammaqsaa turuu.
- Haala teessuma Oromiiaafi Ummata Oromoo wal barsiisuu; akkasumaas, tokkummaa ummata Oromoo irratti ciminaan hojjachaa tuuruu.

- Afaan Oromoo afaan miidiyaa akka ta'uuf carraaqaa turuufi Soomaaliyatti raadiyoo sagantaa Afaan Oromoo kan Moqaadishuu irraa daarbu banuu isaatiifi barreeffama garagaraatiin deeggaraa turuu isaa.
- Dagaagina karaa Aartii Oromootiin deeggarsa maallaqaa gochuudhaan Hawwisoo Afran Qalloo dhaabuufi ummata Dirree Dhawaa damaqsuudhaan deeggarsa cimaa gochaa turuu.
- Sheek Bakriin hawaasni amantiin akka walin qoonneefi amanntii dura lammummaan akka duursitu walaloo isaatin kaayeera.
- Walumaagalatti, Sheek Bakriin haala siyaasaa, diinaagdee, walabummaa Ummata Oromoo, barnootaa, xiin sammuu ummataa qaruufi kankana fafakkaatan irratti waan baayyee hojjachuu isaa qoratiichi qorannoodhaan bira gaheera.
- Sheek Bakriin barreeffama Afaan Arabaa gama Afaan Oromootti hiikuudhaan guddina Og-barruu Oromootiif gumaacha guddaa godhaa akka ture qorannichaan mirkanaa'eera.
- Afoola Oromoo barruudhaan kaayuun mala baruu-barsiisuu keessatti itti fayyadamaa turuu.
- Walumaa galatti Sheek Bakriin qorannoo hawaa qorachuuf yaalaa akka turee Ummata Oromoof mullata cimaa qabaachaa akka ture qorannoo kanarraahubachuun danda'ameera.

5.3. Yaada Furmaataa/yaboo

Hojiileen Sheek Bakrii Saphalootiin hojjataman baayyeedha. Keessattuu gumaachi inni gam agama og-barruufi kalaqa qubee Afaan Oromootiin godhe kan laayyotti laalamuumi. Haata'u malee, yeroo ammaa kana hujiileen isaa kun baayyee dagatamaa jiraachuun isaa kan wal nama gaafachiisuumi. Garuu, hayyoonni kallattiiwwan gara garaatiin ummata isaaniif bu'aa baayyee buusan baayyeedha. Ta'uus, hanga ammaatti qorannoon ballinaan irratti gaggeeffame hin jiru. Kanaafuu, hayyoota kanneen sakatta'uudhaan hujiilee isaaniitirratti qorannoon yoo godhame, dagaaginaafi guddinni Og-barruu Oromoo ni ariifata. Kanamalees, hojiiwan biro kanneen akka aartiifi miidiyaa ni guddata. Afaanichi afaan sadaarkaa addunyaaatti beekamu ta'a. Lammiilee ofitti amanamummaa qabaniifi eenyummaafi aadaa akkasumaas afaansaaniitiin boonan uumuun ni danda'ama. Kana malees, malli qo,annoofi qorannoo baballachaa deema. Kun gam tokkoon hamilee qorattootaa cimsa. Lakkoofsa baayyina qorattoota afaanichaas ni dabala.

Walumaagalatti, qorattoonni jiraniifi dhufaa jiraniis hujiilee hayyoota keenyaa kanneen darbaniifi jiran hojjatan irratti qo'annoof qorannoo geggeessuudhaan seenaafi hojiilee isaan hojjatan walitti qabuun bifa barreeffamaatiin kaayuun barbaachisaadha. Kuniis, og-barruu afaanichaatiif baayyee barbaachisaadha. Warra qorannoo geggeessuu barbaadaniifiis ka'uumsa ta'a. Sadarkaa qorannoo biyyaattiifi dhaabbata qorannoo barnootaafi afaanii kanneen afaan irratti qorannoo gaggeessuu barbaadaniif madda raga ni ta'a. Akkasumaas, dhaloota haarayaaf fakkeenya ta'uudhhaan lammii waa uumuu dandeessuufi baballinaafi dagaagina og-barruu Oromoo ariifachiisuuf gargaara.

Walumaa galatti, Sheek Bakrii ilaalchisee, iddoolee inni hojii boonsaa itti hojjate kanneen akka Laga Saphaloo iddoo Odaarratti qubee boceefi bakka siidaan isaa itti dhaabbate, iddoo akka Odaa Riphee faadhatti god-hambaa ijaaruun turizimiif yoo oolchan gaaridha. Kun madda galiifiis ni oola kan jedhu yaada kooti.

Wabiilee

Addunyaa Barkeessaa (2011). *Akkamtaa*. Finfinnee, Oromiyaa

Anis Kaasayee. (2014). *Seera Uumaan Cabe*. Safari Printing p.l.c.

Asafaa Tafarraa. (2009). *EellaSeenaa Ogumma Oromoo*: Finfinne, Far east trading.l.c

Biiroo Aadaafi Turizimii Ormiyaa. (1998), *Seenaa Oromoo Hanga Jaarraa*
16^{ffaa}:Finfinnees

Dastaa Dassaalang (2013).*Bu'ura Qorannoo*. Finfinnee

Hassan, Mohammed (2003). The Journal of Oromo studies, Vol. 10, no. ½ Middle
Tennessee State University.

Hayward.R. J. and Mohammed Hassan.(1981).” *The Oromo Orthoraphy of Shaykh Bakri*
Saphalo,” in language Miscellanea. Bulleting of he SOAS, Vol XLV, no 3

Koollejii Barsiisoota Roobee (1996). *Qorannoo Gochaa*. kan hin maxxanfamin.

Muhammedsaid Abdulrahmaan. (2004). *Seenaafi Qabsoo Oromootaa*. Finfinnee:Artistiik

Sheek Bakrii Saphaloo. (1930s). *Barruu Ajam*. Kan hin maxxanfamin.

Sheek Bakrii Saphaloo. (1950s). *Barruu Shaaldaa*.Kan hin maxxanfamin.

Tafari Degineh (2015). The Development of Oromo Writing System: Thesis, University
of Kent.

W. Baxter (1996). Being and Becoming Oromo: Reed sea press, Inc. USA.

Waajjira Aadaafi Turizimii G/Harargee BahaafiAanaa G/Guutuu Waliin qophaa’e.
(2007). *Barruu Kabaja Guyyaa Turizimii Addunyaa*.V.2.Kan hin
maxxanfamin. Aanaa G/Guutuu Waliin qophaa’e

ገመቹ መልካ ወ/ዮሐንስ ወርቅነህ (1986) አሮሚያ የተደበቀው የግፍ ታሪክ (1988) ሱዳን ካርቱም

ታቦር ዋሚ. (2007) የውገና ድርሰቶች እና የታሪክ ሁነቶች፡አርቲስቲክ ማተሚያ ድርጅት፡፡ ፊንፊኔ፡፡

Dabalee A.

Uunkaan kun maqa hayyootafi manguddoota ragaan irraa sassaabameedha.

Lakk	Maqaa	Saala	Umrii	Iddoo jireenyaa	Hojii
1	Sheek Mahaammad Siraaj	Dh	78	Qaallicha	Barsiisaa quraanaa
2	Sheek Jaabir	Dh	45	Qaallicha	Barsiisaa/qonnaan bulaa
3	Sheek Umar Waayyuu	Dh	75	Biluu	Qonnaan jiraataa
4	Iliyaas Ahmad	Dh	42	Kaarra Millee	Hojjattaa
5	Abduramaan Mahaammad	Dh	50	Kaarra millee	A/Turizimii
6	Abdii Mahaammadsaanii	Dh	33	Qaallicha	Hojjataa
7	Abdallaa Mahaammad yuuyyaa	Dh	35	Dirreedhawaa	Hojii dhunfaa hojjata
8	Yuusufee Ahmad	Dh	32	Saphalo	Barsiisaa
9	Ahmadiin Ibroosh	Dh	35	Harar	Hojjataa Fm harar
10	Mahamad bdallaa Ussoo	Dh	36	Yakkaa	Dura bu'aa Mana Baruumsa Sad2ffaa Sheek Bakrii Saphaloo
11.	Abdallaa Saphaloo (Mahammad)	Dh	45	Saphalo	Qotee bulaa

Dabalee B. maqaa namoota marii garee irratti mariyataniis

1	Ibsaa Mahamad Usmaane	Dh	35	Qaallicha	Barsiisaa
2	Fariyaa Bushraa Alii	Du	28	Yakkaa	Hojjattuu qonnaa
3	Faaxumaa Ahmad	Du	45	Saphalo	Haadha manaa
4	Aamminaa Ahmad	Du	70	Qabbanaawaa	Haadha manaa
5	Mummad Aadam	Dh	80	Saphalo	Jiraataa
6	Birruu Lammaa	Dh	35	Ligiboo	Barsiisaa
7	Abraahim Hassan	Dh	73	Ligiboo	jiraataa
8	Ruuduwaan Abduramaan	Dh	42	Kaarramillee	Hojjataa
9	Saamu'eel Girmaa	Dh	43	Kaarra millee	Hojjataa
10	Amadnaasir Aliyyii	Dh	45	Kaarra millee	Hojjataa
11	Seeyfuu Mahammad	Dh	31	Kaarra millee	Hojjataa
12	Mahaamad Waraanoo	Dh	46	Yakkaa	Hojjataa

YUNIVERSITII FINFINNEETTI

KOOLLEJJIINAMOOMA,QORANNOO AFAANOTAA,JOORNAALIZIMIIFI
SABQUNNAMTII MUUMMEE AFAAN OROMOO OGBARRUUF FOKLORII

Af-gaafii dhimma isaan ilaallatuuf

Kaayyoon gaaffii kanaa waraqaa qorannoo eebba digrii lammaffaakootiif jecha, dhimma' Sakatta'a Hujiilee Sheek Bakrii Saphaloo'ilaalchisee odeeffannoo argachuuf kan taasifameedha.

Kanaaf,deebiin isin naaf kennitan,dhimma qorannoo kanaa qofaaf kan barbaachisu waan ta'eef, amanamummaadhaan deebii sirrii akka naaf laattan kabajaan isin gaafadha.

Galatoomaa

Kutaa I. Odeeffannoodhunfaa.

Maqaa:-----,Saala,-----,Umrii,-----,Gahee hujii,-----.

Gaafiilee Qorannichaa

1. Sheek Bakrii Saphaloo eenyu?
2. Hujiin Sheek Bakriin irratti bobbahe maal ture?
3. Gumaachi Sheek Bakriin gama Aartii Oromootiin godhe maalture?
4. Sochiin Sheek Bakriin gama guddina Afaan Oromoon godhe maali?
5. Sheek Bakriin eessatti barate?
6. Sochiingama warraaqsaatiin godhe maal fakkaata?
7. Gama hawaasa barsiisuutiin Sheek Bakriin maal hojjate?
8. Gama afoolaatiin hujiin inni hojjate jiraa?
9. Xumurri hojii Sheek Bakrii milkaa'eera?
10. Hujiilee keessaa kanneen barreeffaan/qabatamaan jiran hoojiruu?

Waraqaa Mirkaneeffannaa

Ani qorataan maqaaniifii Mallattoon kooarmaan gaditti eerame, qorannoon kun kan koo ta'uu isaatiifi, kanaan duraas Yuunvarsitii kamiyyuu keessatti qorannoo eebbaaf kan hin dhihaannee ta'uusaa, akkasumaas, wabiileen qorannoo kanaaf dubbise haala seera qabeessa ta'een fudhadhee wabii keessattis kaa'uu koo nan mirkaneessa.

Maqaa_____

Mallattoo_____

Guyyaa_____

Barataa: ABDULAZIIZ HABIIBEE ABDULLEE waraqaa qorannoo isaa haala seera qorannoo eegeen qopheessuun isaafi OF ITTISUU (Deffense) muummeef galchuu isaa ani gorsaan mallattoo kootiin mirkaneesseera.

Maqaa Gorsaa_____

Mallattooo_____

Guyyaa_____